

АНАТОЛІЙ ЧАБАН

**ІСТОРІЯ
СЕРЕДНЬОЇ
НАДДНІПРЯНЩИНИ**

**(З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО КІНЦЯ XVII СТ.)**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Черкаси
Вертикаль
2011

**УДК 94 (477. 4)“0/16”(075.8)
ББК 63.3 (4 УКР) 1я 73-1
Ч-12**

*Схвалено до друку рішенням Вченої ради
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького та президією Черкаської
обласної організації Національної спілки
краєзнавців України*

Рецензенти:

А. Г. Морозов, доктор історичних наук, професор
В. М. Мельниченко, кандидат історичних наук, професор
М. І. Бушин, доктор історичних наук, професор

Чабан А. Ю.

Ч-12 Історія Середньої Наддніпрянщини. Навчальний
посібник. – Черкаси: “Вертикаль”, видавець ПП Кандич С. Г.,
2011. – 640 с.
ISBN 978-966-2256-51-2

У запропонованому посібнику докладно і всебічно досліджується роль і значення Середньої Наддніпрянщини в історії України з найдавніших часів до кінця XVII ст., прослідковуються етно-соціальні процеси, їх вплив на формування українського етносу, аналізуються геополітичні впливи на цій території. Все це постає на основі глибокого та критичного аналізу джерельної бази, результатів археологічних досліджень, значного масиву історичних праць.

**УДК 94 (477. 4)“0/16”(075.8)
ББК 63.3 (4 УКР) 1я 73-1**

*Автор висловлює вдячність за підтримку у виданні книги
М. С. Васильченку, І. Й. Дарієнку, П. П. Євичу*

ISBN 978-966-2256-51-2

© А. Ю. Чабан, 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	5
КНИГА I	
РОЗДІЛ 1. ТЕРИТОРІЯ ТА ПРИРОДНІ УМОВИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я	20
1.1. Територіальні межі та назва землі	20
1.2. Природні умови, їх вплив на формування населення	34
1.3. Біля витоків формування українського етносу	45
РОЗДІЛ 2. В ІМЛІ СТОЛІТЬ	64
2.1. В первісну добу історії України	64
2.2. Середнє Подніпров'я на рубежі нової ери	84
2.3. Консолідуюче ядро східних слов'ян	101
2.4. В часи Київської держави	110
2.5. В часи монголо-татарської навали	141
2.6. Виникнення міста Черкаси	152
КНИГА II	
РОЗДІЛ 1. НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯН- ЩИНИ – ОСНОВА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА	164
1.1. Проблеми походження козацтва в історіографії	164
1.2. Витоки козацтва	181
1.3. В литовську добу історії України	193
1.4. Проти кримсько-татарської агресії	207
1.5. Наступ польської держави	222
1.6. Московські інтереси	249
1.7. Зародження державності українського народу	259
РОЗДІЛ 2. СЕРЕДНЄ ПОДНІПРОВ'Я – ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ	283
2.1. Землі масового покаяння населення	283
2.2. Господарство Середнього Подніпров'я козацьких часів	302
2.3. Біля витоків Запорізької Січі.....	322
2.4. Події національно-визвольної боротьби кінця XVI – початку XVII ст. на Середньому Подніпров'ї	342

КНИГА ІІІ

ВСТУП	380
РОЗДІЛ 1. СЕРЕДНЄ ПОДНІПРОВ'Я НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII ст.	381
1.1. Попередні зауваження	381
1.2. Соціальна стратифікація населення Середнього Подніпров'я в час "золотого десятиріччя"	389
1.3. Замість висновків	400
РОЗДІЛ 2. В ЧАСИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	411
2.1. З джерел сивої давнини	411
2.2. Проблеми термінології	425
2.3. Періодизація Визвольної війни.....	428
2.4. Виникнення та формування української державотворчої ідеї	435
2.5. Внутрішня та зовнішня політика Української козацької держави	441
2.6. Літопис Г. Граб'янки про Середню Наддніпрянщину часів Визвольної війни	450
2.7. Богдан Хмельницький та його соратники і Середня Наддніпрянщина	461
РОЗДІЛ 3. СЕРЕДНЄ ПОДНІПРОВ'Я В ДОБУ РУЇНИ	475
3.1. Чигиринський двір в часи гетьманування Івана Виговського	475
3.2. В часи гетьманування Юрія Хмельницького	480
3.3. В часи Павла Тетері	485
3.4. Середня Наддніпрянщина за часів Петра Дорошенка	495
Висновки	525
ДОВІДКОВІ МАТЕРІАЛИ	531
Гетьмани Українського козацтва, життя яких пов'язане із Середньою Наддніпрянщиною	531
ПРИКІНЦЕВЕ СЛОВО	549
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС ДИСЦИПЛІНИ "ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я"	561
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	616
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	626
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ.....	636

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У наш час, час бурхливого національного відродження, вивчення історичного минулого окремих територій України набуває особливої актуальності. На нашу думку, це особливо важлива і значима справа, оскільки історія народу складається саме з частинок історичних процесів кожної окремої землі. Тільки узагальнивши їх, можна скласти цілісну картину, найбільш повну і змістовну. Дослідження історичних процесів окремих територій дає можливість сконцентрувати увагу на специфічних особливостях розвитку явищ базисного і надбудовчого характеру, що відбувалися тут у нерозривному зв'язку з географічним середовищем, тісно переплітаючи свою долю в єдиному процесі творення історії України.

Кожний куточок української землі має, без сумніву, свою унікальну самотню історію. Ґрунтовно вивчивши її, можна викристалізувати єдину картину історичного процесу в усій Україні. Однак кожна земля розвивалася впродовж віків по-різному. Інколи навіть два сусідні села різняться своїми звичаями, говіркою, безумовно, подіями, що тут відбувалися. Тому логічним є висновок про те, що досить часто вивчення історії краю у рамках існуючого адміністративно-територіального поділу не завжди дає змогу відшукати ті детермінуючі фактори, що впливали на розвиток всієї палітри історичного процесу.

Більш результативним, на наш погляд, є дослідження територій, земель, що склалися впродовж віків на спільності географічних, геополітичних, соціальних інтересів, висвітлення їх історії на основі цивілізаційного підходу, з урахуванням всіх обставин, які обумовили історичний поступ.

Виділення і детальне вивчення історії окремих територій, їх населення, які відіграли унікальну роль в історії українського народу, дає можливість не лише виявити цю унікальність, а й дослідити і конкретизувати на новому рівні знань специфічні особливості їх розвитку, співвідношення з іншими територіями у загальному контексті історії України.

На наш погляд, в цьому питанні справедливим є твердження провідних українських вчених, зроблені під час проведення в Черкасах сьомої Всеукраїнської наукової конференції з історичного

краєзнавства: дослідження регіональної історії є особливо значущим, коли йдеться про минуле одного з найбільших європейських народів, розташованого на великих просторах від Карпат до Дону. Воно з'ясовує внесок уродженців різних етнічних ареалів у складання й розвиток української нації, їх специфіку [1].

У цій книзі ми намагаємося показати, що *Середнє Подніпров'я і є такою землею, яка заявила про себе як консолідуюче ядро етносу з найдавніших часів і відіграла особливу роль в історії українського народу в подальшій історичній епохи.*

Автохтонне населення Середнього Подніпров'я сформувалося в найдавніші часи. Як свідчать археологічні знахідки пізнього палеоліту, неоліту, трипільської, черняхівської, зарубинецької матеріальних культур, на цих землях *сформувався субстрат етносу, основою якого було осіле населення*, що займалося землеробством, скотарством. Унаслідок еволюційних процесів воно досягло значних результатів у своїй матеріальній культурі.

Саме тут діяли перші державні об'єднання, що входили до держави Антів, князівства Полян, зародилися державотворчі процеси, які привели до виникнення ранньо-феодальної держави східних слов'ян Древньої Русі. Саме з Середнім Подніпров'ям чимало дослідників пов'язують появу та походження слів "Русь", "Україна".

В часи монголо-татарської навали населення Середньої Наддніпрянщини вижило і вистояло, а не було знищене або витіснене на інші території, пронесло кращі традиції у наступні століття.

Загальновідомо, що українське козацтво є особливим, самобутнім явищем, що виникло у середньовічну добу і протягом кількох століть залишалося важливим фактором політичного, соціального і духовного життя України. Козацтво, як соціально-політичне явище, справляло помітний вплив на формування української народності, розгортання національно-визвольної боротьби, захист населення, творення зародків української державності, розквіт самобутньої культури, звичаїв, які й понині називають козацькими. Тому цілком зрозумілим є той величезний інтерес до історії українського козацтва, його походження та еволюції, який особливо проявляється останнім часом.

В цьому контексті *землі, населення Середнього Подніпров'я відіграли особливу роль у час виникнення козацтва та його розвитку.* На формування козацтва на Середньому Подніпров'ї справили значний

вплив події литовської доби, боротьба проти турецько-татарської агресії, наступу польської держави, католицької церкви, а також значні внутрішні процеси.

Козацьке населення Середнього Подніпров'я, по суті, знаходилося біля витоків створення військово-політичної організації українського козацтва Запорізької Січі, а також реєстрового козацтва.

Саме тут відбувалося найбільше зосередження козацького населення в кінці XVI – першій половині XVII ст., процес перетворення козацтва із стихійної сили у суспільно-політичне явище, яке стало на захисті всенародних інтересів. Про виняткову роль Середнього Подніпров'я в еволюційних процесах розвитку козацтва свідчать народні повстання кінця XVI 20–30-х рр. XVII ст., що розпочиналися або ж відбувалися на цих землях.

В часи козацтва саме тут, на землях Середньої Наддніпряниці, зароджувалися державотворчі процеси, які привели до утворення в середині XVII ст. української козацької держави.

Всі ці аргументи переконують в актуальності проблеми досконалого вивчення ролі й значення Середнього Подніпров'я в історії України. Актуальність вказаної проблеми підкреслюється ще й тим, що в науковій літературі на даний час відсутні системні роботи на цю тему.

Формування населення Середнього Подніпров'я відбувалося під впливом різноманітних факторів. Їх поєднання і складає поняття геополітичного аспекту проблеми. Що ж ми вкладаємо в термін «геополітичний аспект» в даному дослідженні? Сам термін “геополітика” нині широко вживаний в суспільних науках.

Термін “геополітика” вперше застосував шведський державознавець Р. Чьелен у праці “Держава як форма існування” (1917 р.). Геополітика, в сучасному трактуванні, це наука, яка вивчає форми політичного життя, економічних, політичних і територіальних інтересів тієї чи іншої країни у певних регіонах.

Поняття геополітичного аспекту в розвитку тієї чи іншої території ми розуміємо як досконале вивчення сталих історичних та природних факторів розвитку народу, стратегічного розташування території, традицій способу життя та визвольної боротьби, стосунків із сусідами та виборювання власної державності, тактики і стратегії сусідніх держав щодо даної землі. Таке розуміння цього поняття ми бачимо в працях цілого ряду дослідників, і, зокрема, в Р. Симоненка [2].

Щодо розвитку населення Середнього Подніпров'я, то тут особливо яскраво проявлялися геополітичні інтереси. В найдавніші часи це межування з причорноморською смугою території, через яку пройшли номади українських степів – десятки племен, які тою чи іншою мірою впливали на розвиток місцевого населення. В часи Давньої Русі це найбільш небезпечне порубіжжя у боротьбі з хозарами, печенігами, половцями. В часи середньовіччя це арена боротьби інтересів Литви, Польщі, Русі, Кримського ханства та Туреччини.

Крім названих зовнішніх проявів геополітичних інтересів сусідніх держав, тут особливо зримо постали і суто внутрішні. Це становлення способу життя під впливом благодатних природних умов, зародження державотворчих процесів, формування особливої категорії вільного населення – козацтва, постійна боротьба з агресорами, виборювання власної національно-державної та духовно-релігійної незалежності.

Тому головним предметом нашої книги ми визначили завдання, яке полягає в тому, щоб виокремити територію Середньої Наддніпрянщини у більш вузькому значенні цього словосполучення, ніж до даного часу було вживано в наукових колах, показати її унікальність в історії України з найдавнішого періоду і до кінця XVII ст., простежити вплив геополітичних інтересів на всіх етапах формування етносу.

Хронологічні рамки запропонованої праці охоплюють період з найдавніших часів до кінця XVII ст. Такий вибір визначений не випадково. Він обґрунтовується, насамперед, тим, що саме цей час недостатньо системно вивчений, щодо вказаної території, а також необхідністю прослідкувати неперервність історичних процесів на найбільш ранніх етапах української історії на Середньому Подніпрів'ї.

Оскільки визначені нами хронологічні рамки дослідження охоплюють досить значний відрізок часу, він у книзі умовно поділений на окремі етапи. Вони охоплюють розвиток території та населення: в найдавніші часи; в період консолідації східних слов'ян та в часи Давньої руської держави; в часи монголо-татарського іґа; в литовську та польську добу історії України; в період власне козацьких часів. Кожен з цих етапів також має внутрішній поділ, що дає змогу прослідкувати динаміку становлення, еволюцію історичного розвитку населення.

Крайньою межею дослідження визначено кінець XVII ст. саме тому, що з цього часу, на нашу думку, розпочинається абсолютно інший, якісно новий період життя українського народу, який окреслений новим етапом утвердження української історії і який потребує окремого досконалого вивчення. В цей час Середнє Подніпров'я займало одне з провідних місць так само, як і в подальші історичні періоди, однак це тема нових досліджень.

Перш ніж з'ясувати стан наукового опрацювання зазначеної проблеми, слід зупинитися на характеристиці історичних праць з проблем регіональної історії, оскільки саме їх аналіз складає основу методологічного підходу при вирішенні завдань нашого дослідження.

Висвітленням історичного розвитку окремих етнічних територій на різних етапах історії України займалися чимало дослідників, серед яких ми бачимо прізвища найвідоміших істориків, а також фахівців інших галузей. До найбільш відомих праць, які, на наш погляд, є класичними за своєю методологією підходів, слід віднести фундаментальні праці М. Грушевського "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.", а також "Історію Слобідської України" Д. Багалія [3].

Спроби виділити окремі регіони України відносяться ще до кінця XVIII ст. Так, за природно-кліматичними умовами пропонував свій поділ С. І. Плещеев, виділяючи в Росії окрему зону – південну, куди він відносив землі сучасної України [4].

Більш детальний поділ українських земель пропонував К. Ф. Герман, який виділяв три типи губерній Малоросійської та Польської України. В основі його поділу лежав принцип життя населення в різних кліматичних зонах [5].

У роботах К. Арсеньева землі України відходять до двох груп – Карпатський і Степовий простір. Його поділ базується на принципі єдності географічних і господарських ознак. Аналогічний принцип в основу поділу земель України поклали в своїх працях І. Сабуров, П. Семенов, А. Васильчиков, Д. Менделеев, А. Фортунатов, Д. Ріхтер. Детальний аналіз цих праць дають сучасні дослідники з проблем історичного краєзнавства В. Горбик та П. Скрипник [6, №1, 58].

Зовсім інші принципи районування України покладені за основу в дослідженнях І. Житецького. Це розселення українців за їх етнографічними особливостями. Він ділив Україну за цими принципами на шість смуг [7].

Природно-історичні особливості розвитку регіонів ставив в основу свого регіонального поділу А. Скворцов. В його працях враховувалися, крім природно-кліматичних, також і соціальні та суспільно-економічні особливості тих чи інших земель [8].

Певна активізація появи робіт, в яких досліджувалася проблематика етнічних українських земель, спостерігається наприкінці ХІХ та на початку ХХ століття. Наслідуючи традиції “старо-громадівців”, дослідники виходили з тези, що докладну історію України можна написати тоді, коли з’являється глибоко опрацьовані роботи з регіональної історії. Це праці Л. Апостолова, Ф. Щербини, І. Толмачова, А. Лазаревського [9].

Ряд робіт кінця ХІХ початку ХХ ст. було видано за кордонами царської Росії (в основному ті, які стосувалися західно-українських земель). Це праці М. Кордуби, В. Шухевича, З. Бріяка, Р. Кайндла, О. Колберга, С. Смаль-Стоцького та ін. [10]

У 20–30-і роки нашого століття, в час поживавлення національно-культурного життя в Радянській Україні, з’явилося чимало праць, де популяризувалися історико-географічні особливості окремих етнічних земель республіки. Тоді, переважно у видавництвах Харкова, було видано ряд робіт, де комплексно вивчаються окремі українські етнічні землі. Це дослідження П. Бендзя, М. Левицького, О. Бадана, Г. Піддубного, С. Канюка, Й. Шимовича, В. Гериновича, В. Юркевича, Є. Сіциньського та ін. [11].

Поza межами Східної України в цей час також з’являється низка історичних досліджень етнічних територій України. Вони специфічно відрізняються від попередніх не лише вибором територій (переважно західноукраїнські землі, а й методологією підходів (етно-діалектичні, етно-побутові, на відміну від попередньої групи праць, де домінували етно-соціальні та формаційні підходи). Серед них виділяються роботи О. Кисілівської, О. Мицюка, того ж М. Кордуби та ін. [12].

Чимало праць з даної проблематики в цей час з’явилося з-під пера представників української діаспори. Звертають на себе увагу оригінальністю підходів, значним масивом джерел праці В. Кубійовича, О. Болотенка, Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського, В. Бучацького, Є. Пастернака та ін. [13].

В кінці шістдесятих – на початку сімдесятих років, в часи “хрущовської відлиги”, знову активізується вивчення регіональної історії. Однією з найбільш фундаментальних праць цього напрямку є

робота великої групи істориків та залученої цілої армії краєзнавців – 26-томна “Історія міст і сіл Української РСР” (голова редакційної колегії П. Тронько) [14]. Ця фундаментальна праця є доброю основою для глибокого і всебічного опрацювання історії тієї чи іншої землі. Водночас вона має і значні недоліки. Насамперед, це певна схематичність викладених матеріалів, спостерігається значна заангажованість у викладенні матеріалу, значний масив історичних даних не ввійшов до статей цього видання. В основу “Історії міст і сіл УРСР” покладено адміністративно-територіальний поділ тогочасної України, а це не в повній мірі відповідає єдності історичних процесів на певних територіях, які склалися впродовж віків.

Останнім часом з’явилося чимало праць, що досліджують окремі українські землі, розвиток їх населення на різних етапах історії України. Зокрема, вони досліджують Київ і Київську землю, Галицько-Волинську, Переяславську землі на певних історичних етапах, часи заселення Південної України в другій половині ХІХ ст. та деякі інші. Слід назвати лише окремі з них, де спостерігається певний методологічний підхід. Зокрема, це праці Я. Бойка, Н. Корінного, М. Котляра, В. Рички, П. Толочка та ряд інших [15].

Проблемами вивчення історії регіонів займалося чимало інших дослідників. Певну класифікацію праць, що описували історичне минуле тих чи інших територій, дає Ф. Заставний [16]. Сучасні погляди на проблематику районування українських земель висловлюють вже згадувані В. Горбик та П. Скрипник в “Українському історичному журналі” [6].

Вони, зокрема, пропонують визначити територіальні межі окремих історичних областей країв та територій сучасної України з одинадцяти регіонів: *Волинь, Східна Галичина, Закарпаття, Донбас, Крим, Лівобережна Україна (Гетьманщина), Південна Україна, Поділля, Північна Буковина, Правобережна Україна, Слобідська Україна (Слобожанщина)*. Свої пропозиції вони ґрунтують на визначенні «історичної індивідуальності», особливостей соціально-економічного розвитку, природно-кліматичних відмінностей. Водночас, автори справедливо зауважують, що такий поділ не може задовольнити потреби наукового пошуку, оскільки потрібно здійснити поділ на дещо менші регіони, які дали б “можливість комплексного наукового їх освоєння” [6, 2, 18].

Аналіз праць, що вивчають етнічну територію, історичні особливості окремих українських земель, свідчить про те, що Середня

Наддніпрянщина (в нашому визначенні як землі Центральної України, що утворюється з правобережних та лівобережних районів Дніпра, спільних за природно-кліматичними умовами та історичними процесами) залишається поза глибоким науковим опрацюванням. Разом з тим, майже всі дослідники називають цю землю, у вузькому розумінні, “етнічним ядром”, “консолідуючим центром” українського етносу на різних етапах історії України. В цьому полягає парадокс в системі історичних досліджень окремих етнічних українських земель, як справедливо зазначає В. Смолій [17].

Отже ми спостерігаємо ефект перенесення самоназви певної території на більш широкий геополітичний простір, як, зокрема, сталося з самоназвами «Русь», «Руська земля», «Україна», назвами народу: «черкаси», «козаки». Тому в нашій книзі ми використали із названих досліджень лише загальні методологічні підходи, викладені факти, що стосуються вказаної території.

В основу ж наукового обґрунтування проблеми покладені, насамперед, першоджерела, а саме літописи, актові матеріали, описи результатів археологічних розкопок, аналіз знахідок археологів на Середньому Подніпров'ї. Тобто ми звернулися до тих першосвідчень, де знаходяться базові дані про вказану територію.

Це “Повесть временных лет” в перекладі М. Лихачова та Б. Романова, “Московский летописный свод конца XV века”, “Лаврентьевская летопись”, “Літопис руський за Іпатським списком” в перекладі Л. Махновця, Львівський літопис, Західно-Руські літописи (ПСРЛ. Т. XVII); “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.” 1, 2, 3 тт. (Спб., 1865–1885); “Акты Московского государства.” Т. I. (Спб., 1890); матеріали фондів Центрального державного архіву давніх актів Росії (фонди: 79 (Зносини Росії з Польщею), 89 (Зносини Росії з Туреччиною), 123 (Зносини Росії з Кримом), 124 (Малоросійські справи); окремі матеріали з “Жерел до історії України”. Т. 1, 2. (Львів, 1908). Пізні козацькі часи детально опрацьовані з літописів Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка, твору “Історія русів”.

Певний масив даних про Середнє Подніпров'я знаходимо в описі “Скіфії” Геродота, “О происхождении и деяниях гетов” Йордана, “Історії” Прокопія, “Стратегії” Маврикія, арабських авторів Ібн-Фадланда, Аль-Масуді, Ібн-Даста та деяких інших.

Найдавніші часи найповніше бачимо за результатами археологічних досліджень. Тому в запропонованій книзі широко вико-

ристані описи археологічних знахідок на Середньому Подніпров'ї П. Толочка, І. Шовкопляса, О. Ганіної, В. Ільїнської, Г. Ковпаненко, Ю. Кухаренка, Є. Максимова, А. Тереножкіна, Є. Махно, М. Понома-ренка, О. Телегіна, М. Брайчевського, М. Чмихова та ін.

В роботі широко використані праці сучасників раннього козацького періоду – зарубіжних авторів: М. Бельського, О. Гваньїні, С. Герберштейна, М. Литвина, М. Стрийковського, Г. Л. де Боплана, С. Грондського та ін.

Водночас ми не обійшли увагою значний масив дослідницької лі-тератури, що написана в різних історичних періодах XVII–XVIII ст., XIX ст., в радянський час, різних авторів: вітчизняних, російських, польських, представників діаспори тощо.

Проведений аналіз джерельної бази, стану наукової розробки проблеми ролі і значення Середнього Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст. дає підстави стверджувати, що, незважаючи на здобутки у вітчизняній і зарубіжній історіографії, комплекс питань, що стосується саме означеної нами території, геополітичного аспекту, не став предметом спеціального дослі-дження, залишився поза системною увагою дослідників.

Тому **метою** нашої книги і є з'ясувати на основі вивчення виявлених джерел та наукових праць питання: яку ж роль відіграло населення Середнього Подніпров'я з найдавніших часів до кінця XVII ст. в історії України, який вплив мали геополітичні інтереси на цих землях в означених хронологічних рамках, ствердити неперервність розвитку населення цієї території, довести визначальну роль Середньої Наддніпрянщини на різних етапах історичного розвитку і, особливо, у виникненні українського козацтва.

Методологічною основою дослідження є метод історизму, цивілізаційного підходу до аналізу кожного із зазначених етапів історичного процесу на Середньому Подніпров'ї, з урахуванням усіх сторін історії України в цей час, через науково-критичний підхід до джерельної бази, дослідницької літератури.

Досягнення поставленої мети через зазначений методологічний підхід передбачає розв'язання головної концепції книги, яка складається з таких положень та висновків:

- територія Середнього Подніпров'я має право на виокремлення як самостійний регіон України, що відіграв особливу роль в історії України з найдавніших часів до середини XVII ст.;

- природні фактори Середньої Наддніпрянщини в найдавніші часи були особливо сприятливими для розселення тут людей, їх захисту від ворогів;
- Середня Наддніпрянщина була однією з головних земель заселення автохтонного населення в прадавні часи історії українського етносу;
- міграційні процеси на смузі від Чорного моря до лінії сучасних міст Коломия – Вінниця – Черкаси – Канів – Суми відіграли значну роль у формуванні місцевого населення;
- Середнє Подніпров'я виступило консолідуючим ядром державотворчих процесів східних слов'ян;
- в часи монголо-татарської навали населення цієї території не було знищене чи витіснене на нові землі;
- взаємостосунки з сусідніми землями, боротьба за виживання привели до формування особливого способу життя місцевого населення, який ґрунтувався на широкому застосуванні озброєної боротьби і праці на вільних, незайнятих землях, створення структур самоуправління цією територією;
- особливість розвитку населення Середньої Наддніпрянщини в литовську добу історії, на її різних етапах полягало в тому, що місцеве населення залишалося в певній мірі автономним, тут відбулося відродження народного господарства;
- взаємостосунки зі Степом, де панували кочові орди, а потім з'явилося Кримське ханство, поширення впливу османської Туреччини мали для населення Середнього Подніпров'я трагічний характер протягом тривалого часу, але водночас вони приводили до вдосконалення опору нападникам, а згодом і до значних змін у взаємостосунках із Кримом;
- польський вплив на середню Наддніпрянщину мав свою специфіку, яка визначалася особливим статусом форпосту боротьби з турецько-татарськими нападами, значним матеріальним інтересом, який існував на порубіжжі, а також все зростаючим тиском польської шляхти в економічній, політичній та духовній сферах життя;
- геополітичні інтереси Росії в Середньовічну добу на цих територіях мали чітко окреслений характер, направлений на розширення впливу на них, з метою досягнення переваги у взаємостосунках з Литвою та Польщею;
- саме автохтонне населення виступило головним чинником

- появи українського козацтва, яке ввібрало численних втікачів з навколишніх земель;
- на землях Середнього Подніпров'я зійшлися геополітичні інтереси сусідніх держав, які привели до значних змін в житті місцевого населення в кінці XVI – на початку XVII ст. і, насамперед, масового покозачення;
 - козацьке населення Середньої Наддніпрянщини стояло біля витоків Запорізької Січі, реєстрового козацтва;
 - землі Середнього Подніпров'я були центром національно-визвольної боротьби в кінці XVI – в першій половині XVII ст.;
 - тут визрівали ідеї створення української державності в середньовічну добу;
 - населення Середнього Подніпров'я було одним із головних чинників (субстратом) українського етносу.

Тривалий час вважалося, що Середнє Подніпров'я ґрунтовно досліджене в історичному плані. Однак відсутність єдиного адміністративно-територіального об'єднання Середньої Наддніпрянщини, розрізненість пошукової роботи привели до певної фрагментарності у реконструкції цього процесу. Надмірно розширене вживання цього терміну не дозволяло виявити як спільні фактори, так і певні особливості розвитку землі.

Тому в запропонованій книзі Середнє Подніпров'я, насамперед, локалізується у більш вузькому значенні тільки як земля середньої течії Дніпра, визначаються у зв'язку з таким трактуванням його межі, що відповідає географічним особливостям та процесам, які відбувалися в цьому краї на різних етапах історії.

Важливу роль для формування особливостей території, специфіки життя населення відіграли природні фактори, які склалися напрочуд сприятливо для людей. Важливою ознакою природних умов було те, що Середня Наддніпрянщина знаходиться на межі Лісостепу і Степу, що відіграло значну роль в найдавніші часи, коли це була межа кочового та осілого способу життя. Про це також слід повести більш детальну розмову, оскільки вона не звучала раніше.

Про Середню Наддніпрянщину з найдавніших часів і до кінця XVII ст. є чимало згадок у писемних джерелах, значна база археологічних даних. Однак вони залишаються до кінця не систематизованими щодо вказаної території, без певного аналізу розвитку населення саме Середнього Подніпров'я. Щодо цієї

території, розвитку населення існує чимало гострих дискусій, які стосуються, насамперед, етногенезу українського народу, походження козацтва тощо. Вважаємо за доцільне не обійти ці гострі питання.

Останнім часом серед наукової громадськості, викладачів, студентів, учнів надзвичайно зріс інтерес до комплексного вивчення історії Середнього Подніпров'я. Тому в цій книзі пропонується наукове обґрунтування виділення такого важливого регіону України в географічному та історичному відношенні, показується його роль у творенні українського етносу, виникненні українського козацтва як видатного суспільно-політичного явища в історії України. Водночас автор намагається переглянути деякі усталені підходи щодо геополітичних інтересів держав-сусідів, щодо формування української національної еліти середньовічної доби, щодо важливості тієї чи іншої землі для виникнення козацтва, його воєнної організації – Запорізької Січі, окремих козацьких ватажків і їх ролі.

На основі включення до наукового обігу значного обсягу нових даних, систематизованих щодо вказаної території, висновки, припущення, які висловлюються в дослідженні, на нашу думку, могли б широко використовуватися при вивченні інститутських та шкільних курсів історії рідного краю, при дослідженні історії українського козацтва, зародження та викристалізації ідеї української державності часів середньовіччя, доцільним є введення спеціального курсу з вивчення історії Середнього Подніпров'я, власне, для цієї мети і створена дана книга. Методика пошукової роботи, яка використовувалася при підготовці цієї книги, може бути застосована у процесі вивчення наступних етапів історичних процесів у регіоні Середнього Подніпров'я. Матеріали дослідження можуть широко використовуватися в організації музейних експозицій, при веденні краєзнавчої, туристсько-екскурсійної роботи тощо.

Робота виконана в руслі досліджень Наукового центру Інституту історії України НАН України з дослідження історії Середнього Подніпров'я, а також держбюджетної теми Міністерства освіти і науки України “Геополітичні аспекти етносоціальних процесів на Середньому Подніпр'ї з найдавніших часів до кінця XVIII ст.”

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Историчне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність (Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції) К., 1995. – С. 9; Симоненко Р. До концепції багатотомної “Історії українського народу. (Міжнаціональний та міжнародний аспекти). К., 1993. – С. 8.
2. Симоненко Р. До концепції багатотомної “Історії українського народу”. (Міжнаціональний та міжнародний аспекти). К., 1993. – С. 30.
3. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.” К., 1991; Багалій Д. Історія Слобідської України. К., 1994.
4. Плещеев С.И. Обзорение Российской империи в нынешнем ее новоустроенном состоянии. Спб., 1793. – С. 15-17.
5. Герман К.Ф. Теория статистики. Спб., 1815. – С. 78-79.
6. Горбик В., Скрипник П. До питання про районування України. УІЖ. 1995. – №1. – С. 313, №2. – С. 17-27.
7. Житецкий И. Смена народностей в Южной России (историко-этнографические заметки) // Киевская старина. К., 1983. – Т.6. – №5. – С. 110).
8. Скворцов А.И. Хозяйственные районы Европейской России. Вып. 1. Спб., 1914. – С. 12-24).
9. Апостолов Л. Географический очерк Кубанской области”. Тифлис: 1897; Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска. Екатеринодар: 1910. – Т.12; И. Толмачев Юго-Западный Край. Стат. обзор. Т. 1. Восточное Полесье. К., 1897; А. Лазаревский Описание Старой Малороссии. Т. I. (Полк Стародубский). Т. 2. (Полк Нежинский). Т. 3 (Полк Прилуцкий)”. К., 1888-1902.
10. Кордуба М. Північно-Західна Україна. Відень., 1918; Шухевич В. Гуцульщина. Львів., Т. 15. – 1899-1908; Вrjak Z. Galicya. Т. 12. Львів., 1908-1910; Kaindl R. Die Huzulen. Відень., 1894; Kollberg O. Rokucie. Obraz etnograficzny. Т.14. Краків., 1882-1889; Die Bukowina. Чернівці, 1899; С. Смаль-Стоцький “Буковинська Русь”. Чернівці., 1897.
11. Бендзя П. Україна потойбіч. К.: 1929; Левицький М. Західна Україна. Харків, 1928; Бадан О. Закарпатська Україна. Харків, 1929; Піддубний Г. Буковина. Харків, 1928; Канюк С. Буковина. Харків, 1930; Шимович Й. Галичина. К., 1928; Геринович В.

- Кам'янецьчина. Зап. Кам'янець-Подільського ін-ту Нар. Осв. 1927; Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. К., 1932; Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля. Вінниця, 1927. – Т. I.
12. Кисілівська О. По рідному краю. Полісся. Коломия, 1935; Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Прага, 1936-1938. – Т. 12; Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя. Краків, 1941; Ілюстрована історія Лемківщини. Львів, 1936.
13. Кубійович В. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичина) на 1.01.1939. Мюнхен, Париж, 1953-1956. – Т.12; Болотенко О. Козацтво і Україна. Торонто, 1951; Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина, минуле і сучасне. Париж, 1956; Бучацький В. Лемківщина і лемки. Торонто, 1961; Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя і новіші часи. Вінніпег, 1968.
14. Історія міст і сіл Української РСР. У 26-и томах. К., 1967-1972 рр.
15. Бойко Я. Заселение Южной Руси 1860–1890 гг. Черкаси, 1993; Коринний Н. Переяславская земля. X – первая половина XIII века. К., 1992; Котляр Н. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XIII вв. К, 1984; Ричка В. Формування території Київської землі. К, 1988; Толочко П. Київ і Київська земля в епоху феодальної роздробленості XII – XIII ст. К, 1980.
16. Заставний Ф. Українські етнічні землі. Львів, 1993.
17. Смолій В. Передмова до кн. Чабана А.Ю. “Витоки”, Черкаси, 1994. – С. 4.

КНИГА I

Розділ 1

ТЕРИТОРІЯ ТА ПРИРОДНІ УМОВИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

1.1. Територіальні межі та назва землі

Щодо території, яка визначена в темі дослідження, літописні джерела, дослідники історії України вживали різноманітні назви, зокрема, **“земля Руська”**, **“Киевская волость”**, **“Київська земля”** [1].

Терміни **“Середня Наддніпрянщина”**, **“Середнє Подніпров'я”** почали вживатися дослідниками щодо природи козацтва, без викремлення його як за територією, так і за особливостями економічного, суспільно-політичного розвитку місцевого населення. Кожен з істориків вкладав свій зміст у цей термін. Як правило, переважна більшість з них вживала його у розширеному значенні, включаючи до нього навіть землі Чернігівщини, північної Київщини, східної Полтавщини, а також Вінничину та Брацлавщину.

Зокрема, у працях багатьох дослідників українського козацтва саме так вживається поняття території Середнього Подніпров'я. Хоча саме в них дуже часто спостерігаються спроби локалізувати цю територію правим і лівим берегом середньої течії Дніпра, від басейну річки Рось до нинішнього Чигирин на правому березі, і від Переяслава до впадання Сули в Дніпро на лівому березі. Такі спроби ми бачимо найбільш яскраво в працях М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, І. Каманіна, деяких інших авторів [2].

Є й такі праці, які надзвичайно глибоко обґрунтовують роль і значення південної Київщини (в нашому розумінні Середнього Подніпров'я, про що більш докладно піде мова нижче) в реконструкції того чи іншого історичного явища. Такими є, зокрема, роботи Дмитра Яворницького, його дослідження українського козацтва. В них вчений дає винятково високу оцінку землям середньої течії Дніпра, черкаським і канівським мешканцям, які, на думку історика, стояли біля витоків українського козацтва. Водночас Д. Яворницький головні зусилля свого визначного

таланту віддає дослідженню лише низового козацтва, а тому Середнє Подніпров'я розглядалося тільки як певне доповнення, “довісок” до історії територій, які він досліджував, як незначний епізод в історії Запорізької землі [3].

Виходячи з такого методологічного підходу, аналогічно реконструюють обставини, що привели до появи і розвитку українського козацтва, сучасні дослідники Ю. Мицик, С. Плохій, І. Стороженко, які вважають, що колонізація втікачами Степу розпочалася насамперед у низів'ях Дніпра, біля його притоків Орелі, Самари, Чортомлика, Томаківки. Вони зовсім не згадують про роль і значення місцевого населення Середнього Подніпров'я у формуванні козацтва. Тобто, практично ігнорується перший етап виникнення і формування козацтва, що деформує історичні уявлення про справжні процеси, які відбувалися в ті далекі часи [4].

Термін “Середнє Подніпров'я” широко використовується в працях сучасних дослідників. Зокрема, в дисертаціях, що захищалися в Інституті історії України НАН України при аналізі процесів, що відбувалися в Центральній Україні. Слід відзначити, що вони також вживають визначення території Середнього Подніпров'я в розширеному розумінні. Зокрема, включають сюди Житомирщину, чернігівські землі, навіть Сумщину [5].

На нашу думку, найбільш близькими до істини є ті автори, які пов'язують Середню Наддніпрянщину з Київською землею. Найцікавішим дослідженням з цієї проблематики, що саме так розглядає цю територію, є “Географічний нарис” – I розділ фундаментального дослідження М. С. Грушевського “Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя” [6].

У цій праці вживається назва, визначаються кордони і територія Київської землі, центром якої був Київ. Однак і тут термін “Київська земля”, як підкреслює сам історик, вживається в розширеному значенні, оскільки в ті часи, які досліджує М. С. Грушевський, літописи пишуть і про “**Київську волюсть**”, і “**Київську область**”, що більше належали до околиць Києва [6,5].

В літописах зустрічаємо назви, крім вказаних: **Київська сторона**, **Київщина**, **Низовська земля** [7].

М. Грушевський, посилаючись на літопис, робить висновок, що Київська земля складається, головним чином, із земель полян і древлян. Однак він тут же вказує, що “ядром її, служила земля полян, або “земля польская”, цитуючи літопис [8, 3, 222, 463].

В давніх літописах неодноразово вживається назва “**Полянська земля**”, що відноситься до південних околиць Київщини [9].

Останнім часом при характеристиці літописних племен дослідники почали враховувати політичні фактори у їх розвитку. Мова йде про геополітичні аспекти їх функціонування. Так, В. Пашуто вбачає в полянах своєрідну “конфедерацію княжіння”, в якій присутні певні владні структури [10,110].

Літописець вказує, що “пришедше седоша по Днепру и наракашася поляне” [9,207]. Причому, літописець розрізняє землі древлян і полян, навіть інколи протиставляючи їх одна одній. Особливо це помітно, коли мова йде про визначення поняття “Руська земля”, яке однозначно літописцем ототожнюється із землею полян.

В літописах термін “Руська земля”, а відповідно її мешканці, що носили назви “*руси*”, “*русини*”, “*русичі*”, “*русь*”, а також “*погани*”, інколи “*християни*”, вживалися в основному в трьох значеннях: по-перше, племінна, потім державна назва всіх східних слов'ян, що мешкали у Східній Європі; по-друге державно-етнічна назва жителів Галичини і Волині; однак і перше і друге значення цих термінів є похідне від першоосновної племінної, а потім державної назви східних слов'ян, що жили в Середньому Подніпров'ї і мешкали на півдні в басейнах річок Росі й Тясмину, на південному сході біля Сули і Сейму, на півночі до середньої течії Десни, на заході до середньої течії Тетерева.

На основі літописних джерел, де саме так визначаються назва землі, її жителів, кордони [28] дослідники, і, зокрема, М. Тихомиров, В. Мавродін, П. Толочко, роблять висновок, що термін “Руська земля” вживався переважно до земель *Середнього Подніпров'я* [11].

За дослідженнями В. Антоновича, М. Грушевського, землі розселення полян обмежувалися течіями рік *Дніпра*, *Росі*, *Ірпеня*. “Від коліна, яке *Роставиця* робить у м. Паволочі, західна границя полянської землі направляєється до півночі і пересікає *Ірпінь* приблизно

біля села *Корнин*. Південний кордон землі відзначений могилами полянських воїнів-вершників; такі могили зустрічаються у великій кількості понад *Росю* (наприклад, біля сіл *Краснопілки*, *Зеленки*, *Росава*, *Яблунів*, *Миронівка*, *Пішки Канівського*, *Скибинець Таращанського*, *Гамарин Чигиринського* повітів”, так пише М. Грушевський, посилаючись на дослідження В. Антоновича [12] (Виділено авт.).

Він також вказує на те, що поляни переходили і за *Рось* в басейн рік *Тясмина* і *Бугу*. Про це свідчать залишки осілих поселень, які віднайдені в наш час. Іпатіївський літопис вказує, що в найдревніший час крайнім північним населеним пунктом було місто *Родня* [8, 4, 5].

Літописці, для назв окремих частин Середньої Наддніпрянини вживають також терміни “**Переяславська земля**, «**волость**”, “**Поросся**” та “**Посулля**», підкреслюючи їх важливість для Київської держави [13].

Безумовно, в політичні кордони Київської землі важливою складовою частиною входили північні території, які лежали в басейнах рік *Прип'ять* і *Дніпро*, північніше *Києва*. Саме *Київ* став об'єднуючим центром північних і південних земель.

Однак, як вказують дослідники, які вже згадувалися, а також ті, про твори яких піде мова нижче, відносити землі, розташовані північніше *Києва*, до Середнього Подніпров'я некоректно, оскільки вони відрізнялися від південних земель своїми географічними особливостями, перебігом історичних подій, що тут відбувалися, а також традиціями, побутом, звичаями населення.

На формування історичних територій розселення полян у вирішальній мірі впливало географічне положення. Київська земля знаходилася на рубежі смуг лісу із піщаним ґрунтом і степовою – чорноземною. Літописці відзначають з найдавніших часів велику різницю земель древлян і полян: перші – “зане седоша в лесах”, другі – “зане в поле сеяху” [8, 3, 54].

Хоча території, де жили поляни, можна лише відносно вважати полем, оскільки вони також були значно заліснені, тобто знаходилися в зоні лісостепу, однак вони відрізнялися від земель древлян. В тому ж літописі сказано, що поляни жили “в лесах на

горах, над рекою Днепровскою”. До того ж літопис про це згадує в декількох місцях [8, 3, 16, 43, 341].

Тобто, мова йде про те, що землі полян були також заліснені, однак їх південна частина була значно вільнішою від лісів. У географічному положенні території вирішальне значення мали ріки, до берегів яких тяжіло полянське населення.

Літописці вказують, що такими басейнами рік були землі навколо берегів *Росі*, на її завершальній течії біля впадіння її у Дніпро. Називають також притоки *Росі*: *Росаву*, *Кам'янку*, *Роставицю* – з правого боку; а з лівого – *Роську*, і маленьку річку *Торч*. Літописець вказує, що до базових рік землі полян відносилися також південніші – Тясмин, а також ріки бузького басейну – Гнилий і Гірський Тікич, Вись [8, 4, 449, 450].

Отже, на визначення меж території, її назви, на наш погляд, у вирішальній мірі впливають історичні події, що мають єдині корені й близькі за своїм перебігом, а також географічне положення, яке в найдавніші часи виступало визначальним чинником всіх процесів.

Які ж межі *Середнього Подніпров'я*? Насамперед, **східні рубежі**. Чи збігаються вони зі східними кордонами Київської землі? Як вказують дослідники, етнографічний східний кордон Київської землі проходив по Дніпру. Однак Київські володіння переходили і на Лівобережжя. Там вони межували з Переяславськими землями. Тобто, Київська земля на значній відстані, вздовж Дніпра, мала вузьку смугу задніпровських володінь. Вони не мали якихось укріплень і були скоріше нейтральною територією. Ця земля не несла якогось політичного навантаження, й тому лише номінально входила до Київської землі. Однак географічно, а також з точки зору подальшої історії, ці землі були важливою складовою *Середнього Подніпров'я*. До них входили також і Переяславські землі, що лежали південніше Переяслава, включаючи це місто.

М. Грушевський у своїх “Нарисах історії Київської землі...”, дає нам підказку щодо визначення верхньої межі східного рубежу *Середнього Подніпров'я* на Лівобережжі. Він показує відмінність розвитку київських околиць і південної Київщини. Рубіж, за М. Грушевським, слід визначати по річці Коран (Корань), яка

протікала паралельно Дніпру і впадала в ріку Трубіж нижче Переяслава. Там знаходилися села *Коран, Стов'яги, Гречаники, Дивички, Старосілля, Ковалин, Сошників, Краснопілля* [6, 18].

Східні кордони визначалися правим берегом річок Сушій, Сула аж до впадіння Сули у Дніпро. Тобто, включають нинішні придніпровські землі Полтавщини та Черкащини. Таке визначення східної межі Середнього Подніпров'я відрізняється від класичного визначення території Київської землі, що не включає лівобережну частину Переяславської землі і території до устя річки Сула.

На основі літописних джерел, археологічних досліджень відомий дослідник Переяславської землі М. Сікорський переконливо відстоює необхідність включення до Середнього Подніпров'я (у вузькому значенні цього терміна) Переяславщини [14].

Безумовно, аргументів на користь включення придніпровської частини Переяславської землі як одного з головних районів Середньої Наддніпрянщини, а також західної Полтавщини є чимало, однак напрямком пошуків був дещо іншим, і тому це спонукає всіх нас до більш поглибленого вивчення джерельної бази, де висвітлюється розвиток лівобережної частини Середнього Подніпров'я, що ми й намагатимосся показати у нашому дослідженні.

Слід зауважити, що для визначення рубежів Середнього Подніпров'я ми підходимо з узагальненням точок зору на цю проблему в різні історичні періоди – часів розселення тут полян, Київської держави, монголо-татарської навали, козаччини тощо. Якщо підходити з такою методикою, то **південно-західні кордони** Середньої Наддніпрянщини на Правобережжі слід визначати басейном річки Тясмин, що впадає в Дніпро біля Чигирина, а також землями рік басейну Південного Бугу, Гнилого і Гірського Тікича, Висі. Як вказує літописець, половці, здійснюючи свої набіги, ховалися “по Висем”, тобто на берегах річки Вись, і звідтіля виїздили на нові набіги. За твердженням літописця, навряд би половці ховалися на Висі, якби володіння Русі не переходило Рось [15]. Тобто, південно-західною межею можна вважати лівий берег річки Вись.

До найбільш західної точки Середнього Подніпров'я, на нашу думку, слід віднести Звенигород (нині м. Звенигородка Черкаської

області). Перша літописна згадка про Звенигород знаходиться в Супрасльському спискові, і датується 1394 роком, разом з Черкасами та Переяславом. Джерела згадують також це місто в середині XV ст. у зв'язку з литовською експансією, як місто, що стояло на межі з подільською землею. Тут знаходилися звенигородський замок і місто Звенигород. Замок був зруйнований під час татарських набігів в другій чверті XVI ст., ймовірно в 1541 році, пізніше не відбудований. Так описує це місто О. Єфименко [16, 446].

Південні кордони правобережної частини Середнього Подніпров'я були надзвичайно рухливими, тобто зазнавали постійних змін, в силу історичних обставин, оскільки саме тут були головні маршрути експансії кочової Азії. Був час, як вказує М. Грушевський, коли південний кордон Київської землі проходив по течії ріки Гнилий Тікич і водорозділу між Виссю і Тясмином [17].

Можна вважати, що крайніми точками **південної межі** правобережжя середнього Дніпра були територія південніше нинішнього міста Чигирини, включаючи нинішнє село Цибулеве Кіровоградської області, а також нижня течія Тясмину, аж до впадіння його в Дніпро.

І, нарешті, **північні рубежі** правобережної частини Середнього Подніпров'я. Найбільш привабливим було б включити у північні його кордони околиці, та і саме місто Київ. Однак це змусило б більшу частину досліджень зосередити саме на Києві, що практично відсунуло б на другий план інші території, через значимість для історії цього міста, а також наявність чудово дослідженої джерельної бази. І хоча ми розуміємо певну штучність у відділенні Києва від традиційно визначеного Середнього Подніпров'я, однак це виправдовується необхідністю детальнішого вивчення земель, що знаходилися значно південніше Києва, їх населення, а також визначенням Середнього Подніпров'я у широкому розумінні цього терміна, і в більш вузькому – як землі, що географічно відповідає межах середньої течії Дніпра.

Це можна пояснити ще й тим, що на певних історичних етапах ця територія відігравала цілком самостійну роль, причому на окремих з них була визначальною у формуванні тих чи інших історичних процесів в Україні, і, зокрема, у виникненні і формуванні козацтва.

Тобто, можна розглядати Середнє Подніпров'я і його північні межі на правому березі Дніпра, в широкому розумінні – з включенням Києва, і – у вузькому значенні цього терміна – відзначаючи північну межу нижче по Дніпру.

Такою крайньою точкою на правому боці Дніпра, на нашу думку, повинно стати літописне місто Заруб. Вибране воно далеко не випадково. Насамперед, саме тому, що тут знаходився відомий брід через Дніпро, який відігравав значну роль в торгівлі, військових походах, організації зв'язків різних слов'янських земель, і про який є згадки мало не в усіх літописах. Крім того, разом з містом Заруб, між нинішніми селами *Зарубинці* і *Монастирок* Канівського району Черкаської області, згадується в літописних джерелах городище князівської епохи. Тут знайдені залишки кам'яної церкви чи монастиря, про який літописець пише “із Заруба, где теперь монастырь Трахтемирский”. Поблизу знаходилися також відомі броди “на Татинці” і Інжир-брід [8, 4, 161, 294, 426, 439]. Про це докладніше буде сказано дещо нижче.

Поблизу літописного міста Заруб знайдено чимало археологічних знахідок, які належать до ранньої слов'янської доби і носять назву Зарубинецької культури. Десь неподалік від Заруба знаходився легендарний “Варязький острів”. Як пише літописець у Воскресенському літописі: “придоша к рече Днепру, на Заруб ко острову Варязьскому...” Це повідомлення відноситься до 1223 року [18].

Слід відзначити, що нижче по Дніпру від Заруба розпочинається багатий масив значних археологічних знахідок, що відносяться до часів ранніх слов'ян, а також пізніших періодів. Чимало про ці землі написано літописцями. Зокрема, один з них пише, що далі на південь від Заруба “на устьи Рси” стояло відоме місто Родня [19].

Дещо вище нинішнього села Пекарі Канівського району знайдені залишки древнього багатого міста, яке знаходилося в урочищі Княжа гора. Про це пише в своєму дослідженні М. Біляшівський [20].

В часи козаччини біля Заруба знаходився відомий монастир Пречистої діви, із якого вийшов знаменитий Климентій Смолятич. Тут знаходили свій останній притулок козацькі ветерани. Саме

поряд в Трахтемирові була столиця реєстрових козаків. Особливу роль в історії формування українського етносу відіграли землі нижньої течії Росі до її впадіння в Дніпро. Все це дає підстави визначати саме Заруб крайньою північною точкою Середнього Подніпров'я на правому березі.

Отже, *територію Середнього Подніпров'я можна було б визначити у таких межах: знаходиться ця земля в середній течії Дніпра, що є вісю цієї території; на правому березі на півночі від Заруба, до м. Чигирин на півдні; від м. Звенигородки на заході – до Дніпра; на лівому березі – від Переяслава на півночі до впадіння Сули – на півдні; до правого берега рік Супій та Сула – на сході.* За нинішнім адміністративно-територіальним поділом землі Середнього Подніпров'я відносяться до Київської області, включаючи її південні райони, Полтавської області з її західними районами, північні райони Кіровоградської області, а також центральні райони Черкащини.

Спроби дати саме таке визначення території Середнього Подніпров'я спостерігаємо в цілому ряді праць, які пов'язують ці землі з конкретними історичними подіями. Зокрема, про Середнє Подніпров'я і розселення там полян пише літописець в “Повісті временних літ” [1, 207].

Посилаючись на це повідомлення, ряд дослідників переконливо доводять розселення полян саме на цих землях. Зокрема, Б. Рибаків визначає територію Середнього Подніпров'я місцем, де, на його думку, розселявся полянський союз племен в IV–VI ст. на лісостеповій частині Київщини у басейні р. Рось і поблизу Переяслава. Свої твердження він ґрунтує на аналізі археологічних матеріалів, так званої культури “*пальчатих фібул*”, або, як він її називає, “*древностей русів*” [21].

Цю версію знаходимо у працях переважної більшості дослідників. Зокрема, ще раніше М. Грушевський у своїх картах до “Ілюстрованої історії України-Руси”, потім І. Крип'якевич в картах до своєї “Історії України”, а в наш час О. Субтельний в книзі “Україна. Історія”, П. Толочко в праці “Київська Русь” поміщають **полян** на південних околицях Київської землі. Всі вони посилаються на записи давніх літописів, які відводили полянам місце від Росі до Тясмину.

Однак слід зазначити, що є дослідники, які ставлять під сумнів таке розташування полян, і взагалі стверджують їх легендарність. Це, зокрема, М. Корінний, який в своїй книзі “Переяславська земля” піддає нищівній критиці твердження про розселення полян саме на Середньому Подніпров’ї [22, 29-32].

Автор дослідження привів зміст цієї дискусії, аби підтвердити унікальність території Середньої Наддніпрянщини в часи появи раних слов’ян, а також для засвідчення своєї симпатії поглядам першої групи дослідників. Однак ми бачимо також значну логіку в опонентів, що вимагає від нас далеко не однозначного підходу в оцінці цього факту, подальшого пошуку джерельної бази для підтвердження або спростування факту розселення полян на Середній Наддніпрянщині.

Середнє Подніпров’я ще в часи антів (V–VII ст.), а також на наступних, дуже важливих етапах української історії відіграло значну роль. Тобто, в цей час був продовжений процес становлення території та назви цієї землі. В. Седов вважає, що одним із основних регіонів розселення антів було саме Середнє Подніпров’я [23, 28].

Особливу роль відводять дослідники землям Середньої Наддніпрянщини в часи виникнення і формування українського козацтва. Саме тоді з’являється нова назва населення цієї території: українці, козаки, черкаси; утверджується назва території – Україна.

На думку дослідників, зокрема К. Гуслистого, передстєпова Україна в ці часи була порівняно добре заселеною. Там існувало немало міст та сіл, і кількість їх неухильно зростала [24, 23].

В 1542 році за описом черкаського і канівського замків між осілим населенням згадуються тимчасові жителі укріплень. “Окрім осілих бояр и мещан бывають у них (черкасцев) прохожие козаки...”. В тих же описах вказується на заняття черкаських і канівських козаків: “одні з них добувають здобич”, інші – перебуваючи на Лівобережжі “живут там на мясе, на рыбе, на меду, с пасек... яко дома”, треті – “не уходячи в козацтво на поле... служат в замках боярам” [25, 588-589].

Тобто, місцеве населення мало добру можливість, незважаючи на небезпеку, яка чатувала на них у степу, займатися інтенсивним господарським освоєнням незайманих територій. Створювався відповід-

ний до економічних, соціальних особливостей цієї землі суспільний стан місцевого населення, яке складалося з корінних жителів, а також із все зростаючої маси втікачів. Місцеві селяни, які займалися хліборобством і ухорощуванням, до середини XVI ст. були вільними, не закріпаченими, могли переходити з одного місця на інше. Податки й повинності, що їх селяни відбували на користь господарського, князівського замку (подимне, пушкарівщина, стації) та на користь власне держави чи приватних осіб (натуральний податок пшеницею чи вівсом, чи іншим збіжжям, або чинші), були порівняно легкі. Фільварків, панщини на цій території тоді ще не існувало [26].

Ось як описує автор “Історії русів” склад населення тодішніх українських земель: “шляхетство по примеру всех народов и держав, естественным образом составлялось из заслуженных и отличных в земле пород и всегда оно в Руси именовалось рыцарством, заключающим в себе бояр, произшедших из княжеских фамилий, урядников по выборам и простых воинов, называемых козаками по породе, кои произведя из себя все чины выборами и их по прошествии урядов возвращая в прежние звания, составляло одно рыцарское сословие” [27, 17].

“На содержание гетманов и других важнейших урядников определены староства или ранговые деревни и прочие угоды, а для резиденции Малороссийского гетмана назначен город Черкас” [27, 17].

За автором цього твору, населення цієї землі називали **черкасами**: “*черкасами* называли и писали всех почти Малоросиян, а не одних Козаков...” [27, 19]. (Виділено автором).

Оповідуючи про природу мешканців цих земель, українських козаків, “Історія русів” дає відповідь тим авторам, які приписують козацтво “пришельцям із Скіфії, чи від татар, чи Кабарди черкеської”. Автор вважає, що природа козацтва, його назва “суто руські, від своєї мови взяті”. За його міркуванням, кожен народ “должен иметь своих воинов, и по необходимости из самих себя, чтобы вверять свою судьбу и безопасность не иностранному, а своему воинству...” І такими воїнами стали козаки піші та кінні, що ніякі вони не бродяги, а походять із слов’янського народу “яко избранные из того же народа на службу отечества” [27, 18-19].

Отже ми бачимо, що впродовж віків землі Середнього Подніпров’я відігравали цілком самостійну роль, на різних етапах розвитку

українського народу, були центром значних подій, які визначали його долю. За своїм геополітичним становищем ця територія виступала консолідуючим ядром в ранньословянські часі, переддержавну добу, в часи Київської Русі, в період виникнення і формування українського козацтва, творення козацької держави.

В різні часи ця територія мала свої локальні назви: “південні околиці Київської землі”, “Переяславська волость”, “Полянська земля”, “Поросся”, “Посулля”, “Подніпров’я”, “Руська земля”, в козацькі часи “волость”, вже пізніше, і, насамперед в працях дослідників, почала широко вживатися назва “Середнє Подніпров’я”, яка сьогодні вживається в занадто розширеному значенні. Палким прихильником визначення Середнього Подніпров’я у більш вузькому значенні цього словосполучення був М. Максимович, тим самим він повернувся до оцінки території, яка була закладена в літописах, саме він, на наш погляд, започаткував діяльність щодо глибокого вивчення цієї самотутньої землі.

Отже, наведені вище міркування, а також думки, що будуть викладені у даному дослідженні, переконують нас у тому, що ця земля має право на самотійну назву, яка б найбільш адекватно відповідала географічному положенню, перебігу історичних подій. І такою назвою є **Середнє Подніпров’я** або **Середня Наддніпрянщина**, що є тотожними назвами. Вона має також чітко означені межі.

На наш погляд, виокремлення певних територій, що мають особливий геополітичний статус, дає можливість більш ґрунтовно дослідити їх розвиток, виявити не лише унікальність вказаної території, а й прослідкувати взаємозв’язки з іншими землями. Загально-визнаним є поділ України на *Поділля, Галичину, Буковину, Слобожанщину, Середнє Подніпров’я, Закарпаття*. Однак існує і більш загальний поділ на Подніпровську, Західну та Південну Україну. Та все ж, на наш погляд, більш плідним для наукового історичного пошуку є локалізація земель у значно меншому масштабі.

Середня Наддніпрянщина у вузькому розумінні цього словосполучення виступає в нашому дослідженні як частина Центральної України з певними особливостями, що притаманні лише їй. На наш погляд, потребують більш глибокого вивчення і узагальнення сусідні з Середнім Подніпров’ям землі, зокрема, Уманщина, південні околиці землі Київщини, які дуже часто виступали в тіні Києва тощо.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Повесть временных лет. М, 1950. – С. 17, 31, 35, 47, 5052, 56, 76, 81, 82, 89, 93, 94, 101, 109, 119, 112, 115, 116, 181, 183, 365, 392, 402.
2. Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого (Чтения в историческом обществе Нестора-летописца). К., 1984, Кн. 8.; Костомаров М. Історія України в життєописах визначних діячів. Львів, 1918; Кулиш П. История воссоединения Руси. Спб., 1874. – т.2.; Максимович М. Откуда идет русская земля, по сказанию Несторовой повести... Собр. соч. К., 1876. – Т. I.
3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. К., 1990; Розділи 1 та 2 другого тому.
4. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали. Дніпропетровськ., 1991.
5. Див.: Алекберли М. Борьба украинского казачества против турецко-татарской агрессии в 1600-1621 гг.: Дис...канд. іст. наук. К., 1951. Машинодрук; Заремба С. Хронология украинского летописания второй половины XVII – начала XVIII века.: Дис... канд. іст. наук.К., 1974. Машинодрук; Макарець О. Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в першій половині XVIII ст.: Дис...канд. іст. наук. К., 1975. Машинодрук; Самойленко В. Посилення закріпачення селян та класова боротьба на Україні в XV– першій половині XVI ст. (Східна Волинь, Київщина, Брацлавщина): Дис...канд. іст. наук. К.: 1951. Машинодрук; Сергієнко Г. Народна боротьба на Правобережній Україні за визволення з-під польсько-шляхетського гніту і возз'єднання з Росією в кінці XVI- на початку XVII ст.: Дис...док. іст. наук. К., 1983. Машинодрук; Тхор В. Административно-политическое устройство городов Украины под властью шляхетской Польши (вторая половина XVII–XVIII вв.): Дис...канд. іст. наук. К., 1965. Машинодрук; Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского в 20-90-х годах XIV века.: Дис... док. іст. наук. К., 1983. Машинодрук.
6. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття. К., 1991.
7. Див.: ПВЛ. – С. 278, 337, 357; Київський літопис. – С. 194-196, 204, 232, 304, 341, 344, 358, 362, 368, 379.

8. Полное собрание русских летописей. Спб., 1848, т. 3. – С. 222, 463.
9. Див.: Повість минулих літ// Літопис руський. С. 28, 10-12, 14, 16, 25.
10. Див.: Пашуто В. Летописная традиция о племенных княжениях и варяжский вопрос. //Летописи и хроники. М., 1973.
11. Толочко П. Древняя Русь. С. 33; Тихомиров М. Происхождение названия “Русь” и “Русская земля” //Русское летописание. М., 1979. – С.30; Мавродин В. Происхождение русского народа. Л., 1978. – С.150.
12. Антонович В. Объяснительная записка к археологической карте Киевской губернии; Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С.2
13. Див.: Київський літопис. (Переяславська волость, земля С. 188, 192, 265, 465; Поросся С. 46, 199, 232, 265, 309, 390, 449; Посулля С. 182, 190.)
14. Див.: Київський літопис. – С. 181, 188, 192, 265, 459; Серія статей М. Сікорського в квітні, травні 1993 року в г-ті “Київська правда”.
15. Київський літопис. – С. 349.
16. Ефименко А. История украинского народа. К., 1990
17. Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С. 14.
18. ПСРЛ. – Т. 1. – С. 130; Київський літопис. – С. 379.
19. ПСРЛ. – Т. 1. (Іпатіївський літопис); Київський літопис. – С. 46.
20. Біляшівський М. Княжа гора //Киевская старина, 1890. – Кн. 12. – С. 494.
21. Рибаків Б. Поляне і северяне. М.: 1982. С. 81-105.
22. Коринний Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века. К., 1992.
23. Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. М., 1982.
24. Гуслистый К. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). К.: 1963.
25. Описание украинских замков. // Киевская старина. 1984. Август.
26. Див.: Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів. – К.: 1993. – С. 512; Рибалка І. Історія України. – К., 1991. – Т. 1. – С. 79.
27. История русов или Малой России. М., 1846. – С. 17.
28. Див.: ПВЛ. – С. 205, 213, 218, 219, 221-224, 226-228, 231, 232, 235-238, 244, 245, 249, 250, 253, 254, 258, 267, 270, 272, 277, 271, 289, 290, 292, 293, 300, 312, 307, 308, 310, 311, 313-318, 329, 331, 334, 335, 340-342, 344-346, 353, 357, 358, 360, 362, 364-367, 369, 373, 374, 376, 381, 385; Київський літопис. – С. 182, 190-193, 203, 208, 218-222, 234, 263, 363).

1.2. Природні умови, їх вплив на формування населення

Природні умови в історії території та населення, що її заселяло, у часи, що розглядаються у нашому дослідженні відігравали визначальну роль. За В. Ключевським, природні умови є та *“сила, що тримає в руках колицку кожного народу”* [1, 63]. Для Середнього Подніпров'я кліматичні умови, ґрунти, ріки, водорозділи, природний ландшафт стали детермінантою, що вирішальною мірою впливала впродовж віків на життя населення.

Безумовно, природний ландшафт тієї чи іншої території оцінюється нами з сучасних позицій, що є далеко не адекватними тим далеким часам, коли залежність людини від природних умов була повною. Нині істинний стан природних умов спотворюється певними змінами, які свідбулися в екосфері в результаті втручання людини. Так сталося, зокрема, і на Середньому Подніпров'ї, де у XVIII ст. по-хижацьки винищені ліси, особливо в його західній частині, а в наш час здійснено значні роботи з меліорації, споруджено величезні водоймища: *Канівське та Кременчуцьке*.

Однак літописні джерела, праці дослідників XVIII–XIX ст., певні ознаки природних факторів, що не зазнали значних змін, дають нам змогу реконструювати природно-кліматичні умови життя наших предків з найдавніших часів.

Розташована Середня Наддніпрянщина на правому та на лівому берегах Дніпра. На Правобережжі вона розташована на *Придніпровській височині*. Вона є досить розчленованою і припіднятою частиною землі з абсолютними висотами до 273 метрів над рівнем моря. Ця частина краю покрита ярами та болотами. Особливо складний рельєф має місцевість від *Трахтемирова до Мошен*, де досить значний перепад висот, що складає гірський характер території. Тут виділяються *Канівські гори* та *Мошиногірський кряж*. Природу визначають басейни річок *Росі, Вільшанки, Тясмина, Висі, Гірського* та *Гнилого Тікичів*, і дрібніших *Ірдинки, Гнилого Ташлика, Сріблянки* та десятків невеличких, часто безіменних, річечок, джерел, озерець [2].

Землі лівобережної частини Середнього Подніпров'я більш пологі. Ближче до Дніпра – низовинні з широким розвитком терас,

інколи заболочені із значним заляганням підґрунтових вод. Значний вплив на природні умови полтавського Середнього Подніпров'я мають ріки *Сула, Псьол, Ворскла* (їх завершальні течії), а також менші: *Сутій, Трубіж, Золотоношка, Чумгак*, десятки ставків, озер [3, 481].

Геологічний склад ґрунтів Середньої Наддніпрянщини сформувався під впливом руху льодовика. Типовими ґрунтами краю є чорноземи: це опідзолені чорноземи та темнолесові ґрунти, сірі та ясносірі лесові, глибоко гумусні та лучні чорноземи. Земля характеризується високою родючістю. Значна частина Середнього Подніпров'я заліснена. Це, в основному, дубовоясеневі, дубовограбові гаї. Черкаський субір (сосна, дуб, клен, береза) – найпівденніша межа наддніпрянських хвойних лісів в Україні [4, 91-92].

На тій частині Київщини, Черкащини, Полтавщини, Кіровоградщини, що належить до Середнього Подніпров'я, чимало джерел, озер, ставів. Тільки на Черкащині їх понад 650 [5].

Клімат Середнього Подніпров'я, надзвичайно сприятливий для ведення господарства, з найдавніших часів сприяв розселенню тут людей. У нас немає систематичних спостережень за кліматичними умовами з найдавніших часів, однак ті уривки літописів, де згадуються природні умови, переконують, що значних змін не відбулося. Навіть рукотворні моря не завдали істотних змін кліматичним умовам. Вони мають помірно-континентальний характер. Літо тут тепле й сухе, зима м'яка з частими відлигами. Середня температура січня мінус 6 градусів, липня – плюс 20 градусів. Сума атмосферних опадів 430-520 мм за рік. Тривалість вегетаційного періоду 158-210 днів [6].

Територія Середнього Подніпров'я в тих межах, що визначена в попередньому розділі, належить до зони *Лісостепу* на північних околицях і на півдні прилягає до *Степової* природної зони. Тобто, знаходиться *на межі Лісостепу і Степу* з природним прикордонням, порубіжною зоною, яка має ряд відмінних природних характеристик, що відрізняє її від інших територій. Насамперед, це те, що землі Середнього Подніпров'я мали значні заліснені території, разом з тим тут великі масиви родючих чорноземів. Ця земля багата на річки, заплави, болота, яри та балки, що робило її населення

природно захищеним від численних ворогів. Це є суттєвим в історії народу.

За оцінками природодослідників, Середнє Подніпров'я поділяється на кілька фізико-географічних районів. Це *Притікицький, Тясмино-Вільшанський, Дніпро-Тясминський, Лівобережний притікицький райони, Білоцерківська рівнина та Канівське пасмо* [7].

Притікицький район включає в себе басейни річок Гірського та Гнилого Тікичів. Район характеризується розвинутою мережею річок, яка формувалася під дією ерозійних процесів, що відбувалися в четвертинний період. Цей район є західною межею Середнього Подніпров'я. Його осями є річки Гірський та Гнилий Тікичі, що майже в меридіальному напрямку перетинають західну частину середньої Наддніпрянщини. До XVIII ст. цей район був значно заліснений. Ґрунти тут родючі, сприятливі для активного землеробства.

До безпосередньої території Середнього Подніпров'я належить *Тясмино-Вільшанський район*. На заході він межує з Притікицьким районом. Однак рельєф його значно складніший від сусіднього. Район знаходиться в басейні річок Вільшанка, Гнилий Ташлик, Тясмин, які сформувалися в післяретинний період в результаті значних ерозійних процесів. На відміну від попереднього району, на формування рельєфу Тясмино-Вільшанського району мав значний вплив льодовик, південний край якого пройшов по лінії нинішніх сіл Вільшана, Макіївка, Тимошівка. Ріки цього району належать в основному до басейну Дніпра. Землі порізані ярами, балками, досить заліснені, однак немало тут і родючих територій. Він сформувався в давні часи під дією льодовика та самого Дніпра. В основному, це плоска рівнина. Тераси Тясмина та Дніпра заліснені. Землі тут мають складний характер. В давні часи вони були піщаними, що сформувалися під впливом змінної течії Дніпра. Ця частина Середнього Подніпров'я більше схожа на Полісся, хоча і тут є чимало ділянок з чорноземами, що створювало добрі умови для землеробства.

Білоцерківська рівнина – район, який також входить до Середнього Подніпров'я. Головні ріки цього району – Рось та Росава. Гідротехнічна мережа і прилеглі до неї схили сформувалися під

дією післятретинних ерозійних процесів. Характерною особливістю цього району є надзвичайно розчленований ярами та балками рельєф, що, за визначенням дослідників, є результатом руху льодовиків. Родючих земель тут дещо менше, ніж у вищезазначених районах.

Канівське пасмо – район правобережного Середнього Подніпров'я від *Трахтемирова* до *Мошногір'я*. На формування його рельєфу мав вирішальний вплив льодовик. Схили ярів тут нерівні опуклі та увігнуті, чимало з них заліснені. Місцевість тут важкодоступна, практично зовсім непридатна для землеробства, характеризується значною кількістю ярів, балок, схилів, конусів.

Лівобережний придніпровський район – однорідніший за своїми фізико-географічними особливостями. Це частина Придніпровської низовини. Ландшафт цього району має мало спільного з районами Лісостепу. Швидше він нагадує луки Степової зони. Нахил території в бік Дніпра незначний, а тому течія рік дуже повільна, що призводить до заболочування земель. Лівобережна частина Середнього Подніпров'я пересічена річками: Трубіж, Супій Чумгак, Золотоношка, Сула.

Кожен фізико-географічний район, незалежно від його розміру, своїми умовами впливав і впливає на розвиток населення, що проживало на його території. Як писав М. Грушевський, **“найстарші звістки про минувшину дає нам сама земля”** [8, 1,12].

Саме в найдавніші часи специфіка природних умов територій створювала сприятливі обставини для безпечного життя, ефективного ведення землеробства, скотарства, мисливства, рибальства, ремісництва, торгівлі тощо.

Особливо слід наголосити на можливості ведення осілого землеробства. На стародавніх дніпровських терасах, а також на берегах *Гірського і Гнилого Тікичів, Тясмина, Висі, Шполки, Ревухи, Ятрані, Росі, Росави, Вільшанки*, ріках лівого берега, на їх плоских зниженнях утворилися вилугувані, осолоділі чорноземи. Тут наші предки з давніх-давен вирощували збіжжя, займалися скотарством. Це визначало їх поведінку, взаємостосунки між собою і сусідами.

Водночас ми бачимо, що землі Середнього Подніпров'я мали і досить складний рельєф, особливо в Придніпровській зоні, де виді-

лялися пагорби, яри, балки, заболочені місця. Все це створювало важкодоступність для ворогів, природно захищало населення, яке жило на цих землях.

У цьому плані досить цікавими є пошуки рядом дослідників так званого “**руського острова**”, або “**варязького острова**”, який, за літописами, став притулком для наших предків. Ще арабські джерела IX ст. вказували на його існування і на те, що саме на ньому жили давньослов'янські племена під об'єднуючою назвою “русь”. Цей острів, на думку деяких авторів, знаходився на Середньому Подніпров'ї, оскільки літописець записав: “...и придоша к реце Днепру на Заруб к острову Варяжскому” [9].

Висловлюється цілком слушна думка про те, що в давні часи Дніпро нижче Канева розділявся на два рукави. Причому, вони були позмінно головним руслом Дніпра. Важливішим був правий рукав, що протікав на руслах нинішніх річок *Рось, Ірдинь, Тясмин*. В результаті якихось природних явищ, можливо, могутнього розливу, Дніпро з початку нинішнього тисячоліття зайняв лівий рукав, де й протікає донині. По берегах ймовірного правого рукава можна спостерігати високий правий, характерний для річок, що течуть на південь, берег, навіть у тих місцях, де немає річок. Ґрунти тут піщані, що також підтверджує цю тезу.

І лівий, і правий рукави русел Дніпра були заболочені, зарослі очеретами та чагарями, що помітно і в наш час. Між рукавами Дніпра виділявся заболочений, покритий лісом острів, що тягнувся на десятки кілометрів. Про нього писав у 1852 році керуючий справами Київської губернії І. Фундуклей: “При м. Мошнах Дніпро повинен був розділятися на два рукави, з яких один протікав нинішнім руслом, а другий, головний, ішов по улоговині Ірдинського болота, мимо м. Сміла, біля підніжжя висот, що мають на всьому своєму протязі характер нагірного берега Дніпра” [10].

Про так званий “варязький острів” у зв'язку з розселенням там народу “рос” або “рус” писав середньоазійський вчений IX ст. Аль-Хорезмі в своєму географічному творі “Книга картини землі”, а також Ібн-Хордадбех [11].

Окремі дослідники вважають, що цей острів знаходився навпроти устя Трубежа, біля Зарубського броду, у XVIII ст. носив

назву Гусинець, нині затоплений водами Канівського водосховища [12, 549].

І хоча у ряду вчених виникає сумнів, що саме тут на Середньому Подніпров'ї знаходився так званий “варязький острів”, та безумовно те, що землі між лівим і правим рукавами Дніпра в давні часи були добре захищені природно і у важкі часи ставали притулком для населення. Так було в часи нападів південних кочівників, монголо-татарської навали, формування українського козацтва.

Нині землі між правим і лівим рукавами Дніпра значно змінилися. Осушено притясминські землі, заліснено благородними породами дерев схили ярів та балок, вирубано дикі чагарі, стало менше боліт, балок, яруг. Та все ж і нині добре помітні природні bastiони, що вражають сучасників. Це відроги найбільшого у Європі яру, що проходить Канівським пасмом, труднодоступні ірдинські болота, круті схили Мошногір'я.

Багата і різноманітна **фауна** Середнього Подніпров'я. З давніх-давен тут плодяться дикі свині, косулі, лосі, лисиці, зайці, борсуки, єноти, бобрі, лісові куниці, білки. Багаті на рибу річки. Чимало дослідників Середнього Подніпров'я, ґрунтуючись на згадках безпосередніх свідків, вказують на те, що наддніпрянські землі мали в давні часи дуже сприятливі умови.

Один з найдавніших писемних споминів про природу Середнього Подніпров'я знаходимо в Геродотовій “Скіфії”: “...Борисфен... найбільш плодотворний не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Над його берегами найкращі посіви; в місцях, де не сіяно, родить висока трава” [13].

Велике значення для ведення бойових дій, торгівлі мали переправи через Дніпро – **броди**. Із згаданих в “Літописі руському” шести найбільш відомих бродів через Дніпро три належить до Середнього Подніпров'я: брід біля *Канева*, *Зарубський* та брід *Татинець* [14].

Поряд із Дніпром в найдавніші часи сприяли господарському розвитку і сприятливі умови на берегах Росі, Сули, малих річок. Про не менші багатства цього краю свідчать сучасники, дослідники

і в час, що передував виникненню козацтва. “Дніпро і його незчисленні допливи аж кишіли величезними масами риби, околішні стеги були густо заселені всяким звіром, і таким, що давав міхи, як, наприклад, бобри, куниці, лисиці, ведмеді, а також таким, що давав м’ясну поживу. Багата природа вимагала мінімальної затрати сил з боку людини, щоб сторицею сплатити цей труд” [15].

М. Литвин наприкінці XV – на початку XVI ст. писав: “Поверхня землі... настільки родюча..., що зорана лише раз парою волів, вона дає найкращі врожаї. Навіть необроблена рілля дає рослини, які годують своїм бадиллям або корінням. Тут ростуть дерева, що дають найделікатніші плоди... Диких звірів зубрів, диких коней, оленів таке багатство, що на них полюють лише заради шкіри, а з м’яса вживають лише філейну вирізку, решту ж викидають. М’ясо вепрів та косуль взагалі не їдять... Понад берегами рік можна побачити численні хатки бобрів...” [16, 53-54].

Про вплив природних факторів Середнього Подніпров’я на розвиток населення, його історії знаходимо дані в працях видатних дослідників історії України. М. Грушевський у своєму “Нарисі історії Київської землі...” вказує, що з давніх часів ця земля відзначалася височинами, долинами і ярами, болотистими низовинами. Детальну характеристику він дає рікам Київської землі, і, зокрема, “Найзнаменитіший після Дніпра річці Рось”. М. Грушевський відзначав найважливішу природну характеристику Середнього Подніпров’я: ця земля є межею Лісостепової і Степової зон. Він вказує, що південна Київщина була “полем”, а навколо Києва “леса и боры великие”. Важливо, що опис природи Київщини історик дає через літописні згадки. Це дозволяє нам найбільш достовірно реконструювати екосферу найдавніших часів [17, 1-56].

Детально вивчав вплив природних умов на історію народу видатний російський історик В. Ключевський. Він наголошує, що саме природні умови, вплив річкової системи обумовили те, що древні руськослов’янські племена осіли на території Середнього Дніпра [1, 1, 81].

Грунтовий опис природи Середньої Наддніпрянщини з найдавніших часів і вплив її на історію краю, його людей зустрічаємо у працях відомого російського історика С. Соловйова. Він детально

характеризує природу Середнього Подніпров'я, яке, вважає, є “областью древней собственной Руси”. Він вказує, що Дніпро відіграв унікальну роль у з'єднанні північно-західних і південно-східних земель Русі.

За С. Соловйовим, природні умови Середньої Наддніпряниці привели до того, що “преимущественно Киевская область была главною сценою древней нашей истории”. Історик називає також важливим природним фактором річку Рось, вздовж якої, починаючи з XI ст., в силу природних умов, базувалися військові поселення “зерно козачества”. Однак далеко не з усіма поглядами вченого можна погодитися. Зокрема, аж ніяк не можна поділити думку про те, що природні умови, пограничність цієї землі, близькість до “дикого степу” робили її такою, що не могла нести державотворчих начал [18, 1, 56-73].

Цікаві спроби пов'язати історію Середнього Подніпров'я з природними умовами цієї території знаходимо в праці О. Єфіменко “История украинского народа”. В розділі першому дослідниця показує вплив природних факторів найдавніших часів історії України на появу і розвиток людської істоти. Вона концентрує нашу увагу на особливостях впливу природного середовища саме на Середньому Подніпров'ї, цитуючи польського історика та географа кінця XV ст. М. Меховського [19].

Оригінальні спостереження щодо впливу природних умов на формування історичного процесу в Середній Наддніпряниці висловив видатний український історик І. Крип'якевич. Він зазначав, що основним фактором, який спонукав до формування українського етносу, були природні умови “лугово-лісової смуги”, а також “степово-приморської”. Їх взаємодія визначала напрямок “воєнних походів і колонізаційної експансії, торгових зв'язків і господарських інтересів”. І. Крип'якевич відводить Середньому Подніпров'ю роль ядра, яке “спиняло і в'язало комунікацію” [20, 20-23].

Д. Дорошенко розглядав природу України як важливий фактор історичного розвитку. Він вважав, що система річок на території України мала величезний вплив на життя народу, на формування українського етносу і державотворчих ідей. Дніпро він називає головною водною артерією у слов'ян. Історик робить висновок, що

“Середнє Подніпров’я було правітчизною українського народу” в силу надзвичайно сприятливих природних умов. Він також висловлює думку про величезну важливість межі між Лісостепом і Степом, що проходить через Середню Наддніпрянщину [21, 27-29].

Про унікальні природні умови Середнього Подніпров’я в козацькі часи писали іноземні дослідники. Так, німецький вчений гуманіст С. Мюнстер у 1541 році писав, що “грунти на середній Наддніпрянщині, без обробки й посіву три роки підряд родять пшениці, а буйні трави за кілька днів закривають залишений у полі плуг. Тут величезна кількість бджіл та меду, ставки, в яких риба не розводиться, а сама плодиться” [22, 1028-1029].

Німецький автор Л. Мюллер писав, що Середня Наддніпрянщина козацьких часів “чудова, мальовнича і родюча земля” [23, 60].

У козацькому літопису Григорія Граб’янки сказано, що ця земля може прохарчувати стільки люду, що й уявити важко, “оскільки плодоносна не лише на харч людський, а й на пасовиська стадам їхнім” [24, 16].

М. Грушевський, вказуючи на невичерпність багатства природи краю, захищеність місць Середньої Наддніпрянщини козацької доби, підкреслював свободу, що мало місцеве населення в користуванні ними [25, 196].

Це надзвичайно важливе зауваження видатного історика спрямовує нас на необхідність дослідження обставин того, як місцеве населення освоювало природні багатства краю. Добрі природні умови Середнього Подніпров’я вимагали також значної праці для їх використання. Тому найголовнішою передумовою існування тут населення була господарська діяльність, яка разом з обороною краю була головною їх функцією. Сутність праці населення на Подніпров’ї полягала, насамперед, в освоєнні природних багатств краю. Воно займалося рибальством, мисливством, бортництвом. Однак мешканці цих земель інтенсивно вели і землеробство та скотарство. Важливою стороною господарського життя місцевого населення стало освоєння сусідніх територій, особливо в південному напрямку.

Головною характеристикою праці населення в часи виникнення козацтва, а також в часи, що безпосередньо передували цьому

періоду, була вільна праця на вільній землі. Саме виробничо-трудова сторона життя місцевого населення, а також втікачів, які ховалися тут від утисків поневолювачів, була в основі життя українського народу на цих землях, а не воєнні походи, а тим більше грабіжництво, як це зображують деякі автори.

Сприятливі природні умови виступали головним об'єктивним чинником формування місцевого населення, його функцій, розвитку в ході історичного процесу.

Безумовно, ми добре розуміємо, що перебільшувати вплив природних умов на розвиток населення не слід, так само, як і їх ігнорувати. На формування етносу великий вплив мали також активні міграційні процеси, етнічні контакти та багато інших чинників, які ми відносимо до геополітичних аспектів розвитку території.

Підсумовуючи, вважаємо за доцільне привести слова М. Грушевського: “Не тільки фізичні обставини даної території, а й політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішуються до нової колонізації – все се многоважні сторони, якими територія впливає на дальшу історію народу” [8, 25].

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ключевский В. Курс русской истории. – Ч. I. – М., 1987. – Т. I.
2. Бучинский И. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. К., 1987. – С. 93; Украинская Советская социалистическая республика. К., УРЕ. – 1985. – С. 446, 48.
3. Украинская Советская Социалистическая республика. – К.: УРЭ. – 1985.
4. Діброва О. Географія Української Радянської Соціалістичної республіки. – К., 1958. – С. 91-92.
5. Бучинский И. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1987. – С. 191; Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 10.
6. Бучинский И. Климат Украины в прошлом, настоящем и буду-

- щем. – К., 1987. – С. 103; УССР. К.: УРЕ. – 1985. – С. 446, 481.
7. Діброва О. Географія УРСР. – К., 1958. – С. 101-102; УССР. – К., УРЕ. – 1985. – С. 62-73; Природа Черкащини. – К., 1971. – С. 511.
 8. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – К., 1992.
 9. Московский летописный свод. ПСРЛ. Т. XXV. 119; Див.: Природа Черкащини. – К., 1971. – С. 28.
 10. Фундуклей І. Статистичний опис Київської губернії. К., 1752.
 11. Новосельцев А. Восточные источники о Древнерусском государстве. // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1985. – С. 373.
 12. Л. Махновець. Додатки // Літопис руський.
 13. Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – К., 1992. – С. 47.
 14. Київський літопис. Про брід біля Канева описує літописець за 1149 рік, в час лютої міжусобиці. (С. 225); значно більше уваги літописець приділяє Зарубському броду, описуючи події, пов'язані з ним в 1096, 1105, 1144, 1156 роках. (С. 140, 160, 199, 268.); Про брід Татинець літописець згадує у зв'язку з подіями 1187 року. (Див. Літопис руський. С. 342).
 15. Kronika Polskiej Marcina Bielskiego т. II. – С. 597; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. I. – С. 152.
 16. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. К., 1890.
 17. Див.: Грушевський М. Нарис історії Київської від смерті Ярослава до кінця XIV ст.
 18. Соловьев С. Сочинения. М., 1988. – Т. I.
 19. Див.: Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. М., Л., 1936. – С. 326; Ефименко А. История украинского народа. К., 1990. – С. 166.
 20. Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990.
 21. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. Київ-Мюнхен, 1991. – Т. I.
 22. Munster S. Cosmographie, oder Beschreibung aller Lander, Herschaften, Fursten... Basel, 1541.
 23. Muller L. Kurze und wahrhafte Beschreibung welcher massen dieser jetzt regierungtn Konig in Polen Stephanus...Frankfurt, 1585.
 24. Літопис гадяцького полковника Г. Граб'янки. К.: 1990.
 25. Грушевський М. Історія української козаччини. К., Вітчизна. – 1989-1991. – №3, 1989.

1.3. Біля витоків формування українського етносу

Питання ролі і значення місцевого населення Середньої Наддніпряниці у формуванні українського етносу має тісний зв'язок взагалі з проблемою етногенезу українського народу, оскільки саме воно, на думку значної частини дослідників, мало вирішальний вплив на ці процеси.

Вивчення етногенезу українського народу привертало увагу наукової громадськості протягом тривалого часу. Предметом нашого дослідження не є детальне вивчення проблеми формування українського етносу, однак оскільки, на нашу думку, саме на Середньому Подніпров'ї відбувалися найбільш інтенсивні процеси творення народу, тому спинимося лише на короткому огляді літератури з даної проблеми, на тому, як в ній, так чи інакше, висвітлюється роль і значення вказаної території.

На наш погляд, найбільш повну характеристику історіографії зі вказаної проблеми дано у колективній монографії “Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії” [1].

Серед творів українських та російських дослідників найдавніших часів, де висвітлювалися проблеми формування українського етносу і де неодноразово згадується Середня Наддніпряниціна, слід виділити працю Феодосія Софоновича “Кройніка”, який в своєму дослідженні, що вийшло, ймовірно, на межі 60–70-х років XVII ст., розглядає процес формування українського етносу “на тлі загальноруської історичної дійсності”.

Дослідники, що вивчали цю працю (Ю. Мицик, М. Марченко) підкреслюють, що “автор прагнув відповісти на актуальні питання, висунуті епохою, довести історичну обґрунтованість і закономірність боротьби українського народу за своє національне звільнення. Водночас, на їх думку, “тема спільного походження південних, західних і північних східних слов'ян розроблена Сафоновичем недостатньо”.

Етапним твором з даної проблематики є відома праця анонімого автора: “Київський синопсис”, що побачила світ у 1674 році. Автор (припускають, що це був архімандрит Києво-Печерської

лаври, ректор Києво-Могилянської колеґії Інокентій Гізель) підкреслює єдність руського народу з найдавніших часів, “по суті, історія українського народу подається тут у зв’язку з історією народу російського”. “Синопис” обґрунтовує успадкованість монархії Руссю Московською від Русі Київської. Ідеї “Синопису” були широко використані і знайшли дальший розвиток у працях В. Татищева, М. Щербатова та М. Карамзіна.

Слід виділити також працю Петра Симоновського “Короткий опис про козацький малоруський народ...”, яка вийшла в другій половині XVIII ст. Ця книга розпочинається з твердження, “що малоруська земля була головним місцем життя руського народу”. П. Симоновський проголошує прогресивну для свого часу думку, що “різниця між великоросіянами і малоросіянами тоді сталася, коли вони (малоросіяни) прийшли у володіння Литовське і Польське”.

Важливим твором, де висвітлюється вказана проблема, є чотири томна праця “Летописное повествование о Малой России...” Олександра Рігельмана, що вийшла в 70-х роках XVIII ст. Автор ставить знак рівності між козацтвом і українцями, він детально досліджує початкове розселення слов’ян на Східноєвропейській рівнині, хоча схиляється до “етногенетичної концепції і монархічного духу “Київського Синопису”.

Нові тенденції з вказаного питання виявилися в роботі Опанаса Шафонського “Чернігівського намісництва топографічного опису...”, де вперше з’являються автономістичні ідеї. Однак в цій роботі прослідковується бажання автора на угоду цариці Катерині II, обґрунтувати правильність політики царизму зі знищення Запорізької Січі, зображується Україна під владою російських царів і феодалів “як багатий і щасливий край.”

Важливою в даному плані є праця Я. Марковича “Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях”, який виступив з передовою для свого часу концепцією формування східнослов’янських народностей: про автохтонність східних слов’ян. На думку Я. Марковича, “народність Київської Русі є матір’ю малоросіян та великоросіян.”

Визначною працею з цієї проблеми є видатна “Історія русів”, в якій автор, визнаючи спільність походження всіх східних слов’ян, проводить думку про те, що, починаючи з XIV ст., Україна жила

власним, осібним життям, була незалежною і на засадах рівноправ'я вступала в союзи з Литвою, Польщею, а потім з Росією.

Проблемам формування українського етносу присв'ячувала свої твори переважна більшість дослідників історії України, а також слов'янських народів, які принагідно згадували цю проблему у своїх дослідженнях. З робіт XIX ст. вітчизняних істориків виділяються праці Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, О. Єфименко, М. Грушевського. Вони розглядали етногенез українського народу в історичній цілісності і безперервності: від початків слов'янства аж до XX століття. Особливо активізувалася наукова діяльність у даному напрямку наприкінці XIX та на початку XX ст., і перш за все зусиллями М. Грушевського.

Значна палітра думок щодо виникнення українського етносу належить дослідникам радянського часу. Вчені прагнули вирішити такі фундаментальні питання: яке місце української народності в етногенезі східно-слов'янських народів, складання етнічної самосвідомості і культурних зв'язків братніх народів.

Всебічно вивчали проблеми давньоруської народності В. Мавродін та Б. Рібаков, чії праці започаткували справді глибоке і всебічне вивчення етнічного розвитку давньоруського суспільства.

В 50-х роках з даного питання виникла творча дискусія між М. Тихомировим, В. Довженком, О. Козаченком з одного боку і Л. Черепніним з іншого. Чимало цікавих думок висловив у своїй праці "Біля джерел давньоруської народності" з приводу етносоціальних процесів П. Третьяков.

Значну увагу питанню формування українського етносу присвятив у своїй науковій творчості К. Гуслистий, а також М. Котляр, який "підкреслив роль політичного фактора у виникненні та консолідації давньоруської народності".

Чимало праць з даного питання у В. Седова, який дійшов висновку, що давньоруська народність "мала в своїй основі слов'янське населення, об'єднане не на етно-діалектній, а на територіальній основі".

В роботах П. Толочка гостро поставлено питання проти спрощеного й одностороннього підходу до вирішення питання про "взаємозалежність державного і етнічного розвитку Русі".

Значний науковий доробок у В. Королюка, Д. Лихачова, О. Рогова, О. Апанович, Ф. Шевченка, І. Крип'якевича, Г. Сергієнка та цілого ряду інших дослідників, які опрацювали вказану тему.

Окремо слід спинитися на характеристичі творчості вчених західних країн, і передусім істориків української діаспори. Слід відзначити, що до недавнього часу вони детально не аналізувалися, або ж висвітлювалися в основному з негативних позицій.

До найбільш цікавих в даному плані належить праця У. Аллена "Україна. Історія", що вийшла у 1940 році і була тривалий час майже єдиною книгою на заході, де українська історія вивчалася як окреме явище. Дослідник в цій роботі обмежується аналізом етногенезу народу як становлення суто "етно-лінгвістичних спільностей поза формаційними етапами розвитку людства". Тож у праці У. Аллена проблема формування українського народу постає лише через узагальнення релігійних та лінгвістичних рис.

У роботі В. Щербаківського "Формація української нації", яка вийшла наприкінці 60-х років у Лондоні, дається спроба поділити народи на "демократичні" та "автократичні" залежно від їх природного оточення. В. Щербаківський до перших відносить українців, а до других – росіян.

Цікава робота Я. Пастернака "Археологія України", що вийшла у 1961 році в Торонто. Тут виводиться автохтоністична теза про те, що основою українського народу "є неолітичні трипільські племена, які безперервно еволюціонізували і поглинали при цьому всіх, хто з'являвся на їхній території".

В середині 60-х років з'явилося ряд праць М. Чубатого, і зокрема, "Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй". Тут дослідник обґрунтовує концепцію, що "Київська Русь була створена українцями-антами і до складу цієї імперії входили три східнослов'янські народи, серед яких українці були пануючими".

Чимало цікавих думок щодо етногенезу українського народу висловлено в працях англійського історика Н. Рязановського, істориків із США К. Кононенка, М. Чировського, Л. Гордона, Д. Макензи, М. Керен та Р. Пайпса, історика з Канади О. Субтельного та ін.

Слід зазначити, що останнім часом з'явилося декілька праць українських вітчизняних дослідників, що глибоко і всебічно досліджують проблему формування української народності із врахуванням всіх досягнень вітчизняної та зарубіжної науки. До найбільш значимих слід віднести вже згадану книгу “Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії”. Автори, провідні вчені-історики В. Борисенко, В. Горленко, О. Гуржій, О. Дзюба, Т. Іванова, М. Котляр, О. Майборода, В. Німчук, В. Панашенко, В. Передр'єнко, П. Сас, Г. Сергієнко, В. Смолій, П. Толочко, І. Шекера, В. Щербак всебічно досліджують багатівіковий процес формування й консолідації української народності. Розглядаються питання становлення економічної, територіальної, культурної спільності та розвитку етнічної самосвідомості й мовної єдності українців.

Аналіз історіографії проблеми формування української народності, на наш погляд, на перший план висуває особливо важливе питання про початковий етап формування українського народу. Ця проблема є також надзвичайно актуальною і для вивчення населення Середнього Подніпров'я, геополітичного аспекту його життєдіяльності.

Навколо початкового періоду в історії українського народу точилася і точиться гостра дискусія серед науковців, яка дуже часто із наукових полемік перекидається на трибуни політиків.

Відомо, що М. Грушевський був палким прихильником включення до історії українського народу прадавнього етапу. Він вважав, що “український народ в перших віках свого історичного існування жив широким і сильним політичним життям, а створена ним політична організація служила творячим центром для всієї Східної Європи... В основі всього нинішнього життя Східної Європи лежать і досі підвалини, заложені Київською державою”. Він вважав, що “історичне життя українського народу починається півтори тисячі років тому” [2].

Тобто, відстоюється ідея прадавності української народності, яка, на думку вченого, сягає IV–VI століть, до часу першої згадки про східних слов'ян.

Відомий археолог Вікентій Хвойка в кінці минулого і на початку нинішнього століття, досліджуючи пам'ятки бронзового віку,

городища і кургани скіфського часу, пам'ятки східних слов'ян Київської Русі, археологічно обґрунтував спадкоємний, поступальний розвиток населення Середнього Подніпров'я, починаючи з трипільської культури, через скіфський період до слов'янської доби [3].

Цю ж ідею відстоював відомий дослідник етногенезу українського народу В. Петров у працях: “Походження українського народу” та “Етногенез слов'ян” [4].

Українські історики радянської доби 20-х – 30-х років також відстоювали думку про безпосередній етнічний зв'язок слов'янських племен території України з українським етносом. Однак у передвоєнні роки сформулювалася домінуюча концепція про прямий зв'язок слов'янських народів з давньо-руською народністю, з якої в пізніший час виділилися три братніх народи: російський, український та білоруський. Ця гіпотеза стала провідною в історичній науці.

Хоча вже відносно недавно, у 1968 році, відомий український історик М. Брайчевський, висунув гіпотезу про прямий зв'язок антів з українським етногенезом (за М. Брайчевським, анти отожднювалися з полянами). Ця гіпотеза підтверджувала думку М. Грушевського, який включав у безпосередню історію українського народу антський період (тобто державу антів, в яких він бачив предків українського народу) [5, 21]. М. Брайчевський розглядає час Київської Русі як період спільного розвитку українського, російського та білоруського народів. Однак з часом ці прогресивні погляди не знайшли особливої підтримки.

Питання про утворення української народності залишаються дискусійними і в сучасних дослідженнях провідних українських істориків. Зміст цієї полеміки був наведений вище.

Окремі дослідники, зокрема, Я. Дашкевич, вважають, що шлях етнічної еволюції українського народу складається з трьох елементів: плем'я – етнос (народ) – нація. Відповідно і періодизують виникнення і розвиток, а також формування самосвідомості племінної, етнічної, національної [6].

Та все ж переважна більшість вітчизняних авторів, відштовхуючись від аналізу пошуків у даному напрямку, синтезуючи основні їх положення, схиляється до такої періодизації зародження ознак української народності:

1-ий етап: період XII–XIII ст. – в надрах Київської Русі, в складі давньоруської народності. До первісних ознак вони відносять наявність території розселення українців, появу мови, етнічної назви, громадського побуту та звичаїв.

2-й етап: XIV–XVI ст. – формування української народності як етнічної спільності. Саме в цей час, як вказують зазначені дослідники, сформувалася українська народність.

3-й етап: XVI – перша половина XVII ст. період консолідації української народності, наростання визвольної боротьби. Її вершина – національно-визвольна війна середини XVII ст. [1, 40-48].

Таку періодизацію, крім названих вже авторів, дають також К. Гуслистий, Г. Сергієнко, на ній ґрунтують виклад своїх матеріалів підручники для вищих навчальних закладів з історії України, що вийшли останнім часом [7].

Однак при всій категоричності таких визначень, вказані дослідники, і особливо автори книги “Як і коли почала формуватися українська нація” В. Смолій та О. Гуржій, показують й інші точки зору на початки формування українського етносу [8]. З явною симпатією вони висвітлюють позиції М. Грушевського, який бачив український народ цілком сформованим ще в часи становлення Київської держави, тобто в IX ст., а початки утворення державної організації українських племен він датує VIII ст.

Тобто, ми спостерігаємо те закономірне явище, коли з появою нового матеріалу, нових досліджень, особливо тих, які раніше не опрацьовувалися досконало і глибоко, з’являються нові висновки, що докорінно впливають на суть питання.

При всій різноплановості і гостроті дискусій щодо виникнення і формування української народності, включення чи не включення прадавнього етапу в безпосередню історію українського етносу одне з питань залишається практично поза цією дискусією. Це питання про *необхідність для формування народності якогось одного ядра, яке відігравало б притягувальну роль для інших протонародностей. Таким ядром, як переконливо показує ряд дослідників (про це піде мова нижче), була група племен, що мешкала на Середньому Подніпров’ї, в “Руській землі”, як зазначає літописець* [9].

Можна погодитися із зауваженням, яке приводиться в додатках до “Літопису руського”, де вказується, що термін “Руська земля” вживався літописцем як назва географічного простору, який лежав поблизу Києва, поряд із вживанням його як назви держави, народу, війська.

Відомо, що ідеї прадавності українського народу, ролі і місця в цих процесах території Середнього Подніпров’я відстоювало, зокрема, чимало видатних дослідників минулого.

Так, Опанас Шафонський вважав, що “малоруський народ старший від усіх інших слов’янських народів, зокрема, великоруського” [10,52]. Значне місце в зародженні українського етносу дослідник відводить Середній Наддніпрянщині.

А згадуваний вже Я. Маркович в декількох місцях своєї праці “Записки о Малороссии...” прямо пише, що “роси” народилися в Київській землі”, він вважав, що “можна іменувати її (територію Середнього Подніпров’я. – Авт.) колискою росів” [11, 1, 2, 10, 11].

М. Костомаров писав, що “українська народність склалася близько VI століття, тобто з часу перших згадок про східних слов’ян”, він також вважав прабатьківщиною слов’ян територію Південної Київщини [12, 9, 223].

На подібних позиціях стояли також Д. Бантиш-Каменський в своїй чотири томній “Історії Малої Росії”, В. Антонович [13] та ряд інших вчених-істориків минулого століття.

Як свідчать наслідки археологічних досліджень, праці істориків, на сучасній території Середнього Подніпров’я стародавні люди з’явилися в епоху раннього палеоліту. Як і решта народів, що населяли територію нинішньої України, пройшли пізній палеоліт, коли склався антропологічний тип людини розумної; мезоліт, неоліт, коли сформувався первісно-общинний лад; енеоліт, коли розквітла трипільська культура; бронзовий вік з його найважливішою ознакою переходом від матриархату до патріархату; ранній залізний вік, коли виникає родова община, яка згодом перетворюється на сусідську територіальну общину. Окремі племена об’єднуються в союзи споріднених племен, а з часом зливаються в народність, що називається літописцями, багатьма істориками, як слов’яни, слов’янський народ, протослов’яни, ”старі слов’яни” предки українського народу [14].

Тобто, *субстратом (основним чинником), виникнення українського етносу був місцевий (автохтонний) елемент, що почав формуватися в неолітичній добі (новому кам'яному віці), що тривала від 5000 до 1800 р. до н.е.* Основою його було осіле населення, що почало займатися хліборобством, приручило худобу. В результаті еволюційних процесів воно досягло значних результатів у своїй матеріальній культурі.

Середнє Подніпров'я було чи не головною територією, де розквітла ця висока хліборобська культура неоліту. Розвивалася вона від 3500 р. до 1400 р. до н.е. і дістала назву **трипільської**. На південній Київщині, Черкащині віднайдено понад тисячу значних пам'яток трипільської культури, серед яких унікальні поселення біля сіл *Майданецьке* та *Тальянки* Тальнівського району, *Доброводи* Уманського району Черкаської області [15].

Жило хліборобське населення трипільської культури в постійних оселях, будувало прямокутні будинки, майже сучасного типу. Основним його заняттям було землеробство. Трипільці вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Землю обробляли мотикою. До наших часів дійшло чимало керамічних виробів трипільців. Численні фігурки жінки, які відносяться до того часу, свідчать про поширення релігійного культу богині-матері.

Ми не виводимо автохтонне населення Середнього Подніпров'я безпосередньо від трипільців, водночас безумовний вплив ця культура мала на формування ознак етнічної спільності мешканців цієї території, що з'явилися пізніше – на культуру, вибір постійної території проживання, спільності господарського життя, психічного складу.

На формування українського етносу населення Середнього Подніпров'я особливий вплив *мала смуга території, яка межувала з Чорним морем та лінією заселення слов'ян на межі Степу та Лісостепу*, крайніми південними землями якої були нинішні міста *Канів та Черкаси*. За даними А. Спіцина і В. Седова для східних слов'ян ця територія мала етно-визначальні впливи [16].

Саме через цю смугу пройшло чимало древніх племен, насамперед, кочових з південних земель, а також вихідців з інших територій. Безумовно, їх життя, звичаї, традиції, зв'язки з

порубіжним місцевим населенням значною мірою впливали на формування слов'янського етносу.

Першими племенами, що досягли Середнього Подніпров'я у I тис. до н.е., і відомості про які дійшли до нашого часу, були киммерійці, згодом скіфи, пізніше сармати, алани, роксолани. Наймогутнішими серед номадів українських степів, безумовно, були скіфи, які утворили могутню державу.

На прадавніх мешканців цієї території мали також вплив торгові зносини з грецькими містами-державами, які тривалий час функціонували на причорноморських землях.

Зрозуміло, що всі ці чужоземні елементи мали певний вплив на формування прадавньої історії українського народу. Але перебільшувати, або ж вважати його вирішальним, як на це справедливо вказували М. Грушевський та І. Крип'якевич, а також сучасні історики П. Толочко та Б. Рибаків, не слід, оскільки всі ці племена не “залишили практично ніяких організаційних традицій на Україні” [17, 27].

Це зауваження відноситься і до часу колонізації території Середньої Наддніпрянщини германськими готами, а також гунами, які витіснили попередників.

Історичні джерела виразно, стосовно конкретної території, а саме Середнього Подніпров'я, фіксують **слов'ян** лише з середини I тис. н.е., коли вони з'явилися на історичній арені Європи як багатовчисельна етнічна спільність [18].

М. Грушевський, а за ним І. Крип'якевич, інші дослідники прямо пов'язують етногенез української народності з життям і діяльністю **антів**, їх держави. М. Грушевський пише, що “грецькі письменники VI–VII ст. н.е. називали антами українців”. Далі він зауважує: “Це й були наші українські племена, що зайняли тоді все побережжя Чорноморське від Дністра до Азовського моря і вперше тут виступають в історичних джерелах окремо, під назвою Антів” [19].

У V–VI ст. предки українського народу зайняли значну територію, яка нині належить Україні. Вони виступають в цей час як окрема слов'янська група під іменем антів. *Однією з територій компактного розселення антів вчені називають землі Середнього Подніпров'я.*

Під наступом кочівників-аварів впала могутня держава антів. Історична арена українського прадавнього народу знову змістилася у глибину території на смугу лісів Поділля, Київщину, Чернігівщину, і найважливішою територією стало Середнє Подніпров'я (в широкому розумінні цього терміна).

Тут, на прабатьківщині українського народу, виникають могутні племена: **полян** на Середньому Подніпров'ї, **сіверян** над Десною, **древлян** на південь від Прип'яті, **уличів** над Південним Бугом, **дулібів** над Західним Бугом та інші [20].

Як вказує І. Крип'якевич, “під природні захистом ... далі від наступів кочівників, почало організовуватися нове життя” [17, 31].

В цей час відбувається процес розкладу первісно-общинного ладу, майнового розшарування населення, що вплинув на появу початкових форм державності. Ці процеси розпочалися ще в VI столітті в надрах антських племен і продовжилися з часом у східних слов'ян на нових територіях, в тому числі й на Середньому Подніпров'ї. Іншим важливим чинником, який вплинув на поширення ідеї державності серед слов'янських племен, стала постійна боротьба з експансією сусідніх держав, а також кочівників, серед яких найнебезпечнішими були Візантія та азіатські орди. Третьою важливою передумовою зародження державотворчих процесів серед слов'ян став господарський розвиток, а також розгортання торгових зв'язків. Багаті природні умови лісостепової смуги давали змогу торгувати здобиччю із далекими східними купцями, а також представниками західних земель. Особливу роль почали відігравати при цьому укріплені городища, яких з'являється чимало в цей час.

На основі племінної організації, яка створювалася під впливом цих чинників, з'являється своя влада, своє “князювання”, як вказує літописець: “у полян своє, у древлян своє, у дреговичів своє” [20, 211].

На чільне місце виходить плем'я полян з його стольним містом Київ, яке займає становище центру торгівлі, а згодом і політичного життя. Хоча існує цілком стала думка, що Київ не був у прадавні часи суто полянським містом [21, 22].

“Поляне, яже ныне зовомая Русь” [20, 21] стали консолідуючим центром об'єднання східнослов'янських племен в могутню

ранньофеодальну державу Київську Русь. Державотворчі процеси племен, що увійшли в цю державу, мали значний вплив на формування української народності, її культури, мови, побуту та звичаїв.

У трактуванні проблеми етногенезу українського народу, що безпосередньо належить до питання формування населення Середнього Подніпров'я серед вчених-істориків панують, по суті, два погляди: *автохтоністичний та міграційний*.

Прихильники *першого* вважають, що визначальну роль в утворенні українського народу, населення Середньої Наддніпрянщини, їх розвитку, відіграли найдавніші мешканці території, які еволюціонували, вбираючи традиції, зміцнюючи спадкоємні зв'язки. Прихильники цієї тези вважають, що для історії українського народу міграційні процеси, переселення не відігравало значної ролі.

Яскравим представником цієї течії був В. Хвойка, що розглядав етнічний розвиток середньо-дніпровського населення як єдиний поступовий процес від кам'яного віку до середньовіччя.

Друга частина вчених, навпаки, вважає, що для історії українського народу вирішальними були міграційні процеси, рух населення. До таких вчених належить О. Шахматов, який виводив початок українського народу з Прибалтики через Подунав'я на Середнє Подніпров'я. Відомі погляди О. Соболевського та М. Погодіна, які вважали, що після монголо-татарської навали населення Середнього Подніпров'я було винищене або витіснене на північно-східні землі і на їх місце прийшли вихідці з Галичини. Про інші версії мова піде далі.

Сучасні дослідники більш обережні у визначенні своїх поглядів щодо природи населення Середнього Подніпров'я, та все ж змушені схилитися до тієї чи іншої гіпотези.

Значна частина істориків безпосередньо пов'язує етногенез українського народу з формуванням місцевого населення Середньої Наддніпрянщини. З даного питання існує чимало досліджень, як авторів, що вже згадувалися, так і багатьох інших [22].

Тобто, джерела етнічної самобутності населення Середнього Подніпров'я сягають глибокої давнини. Воно, як переконують історичні джерела, численні дослідження, протягом тривалого часу

виступало консолідуючим центром процесу формування українського етносу. Автор "Повісті минулих літ" підкреслював, що кожна народність і кожне плем'я має свій "закон" і свій "норов", переданий їм від батьків своїх. Поляни, що мешкали на Середньому Подніпров'ї, які виступили об'єднуючою силою східних слов'ян, мали свій високий цивілізований і культурний рівень, "кроткий і тихий" спосіб життя [20, 13, 14, 16, 18, 21, 23, 33, 110]. Саме вони пронесли через віки традиції попередніх поколінь.

Й цілком закономірним і логічним буде включення прадавнього етапу історії України в час безпосереднього розвитку населення Середньої Наддніпрянищини, в цілому українського народу.

І мова тут не йде про визначення якихось особливих ознак нашого народу чи його винятковості тим, що доповнюється його історія прадавніми часами. Йдеться про встановлення історичної правди.

Яке ж місце займало населення Середнього Подніпров'я у формуванні українського етносу в найдавніші часи?

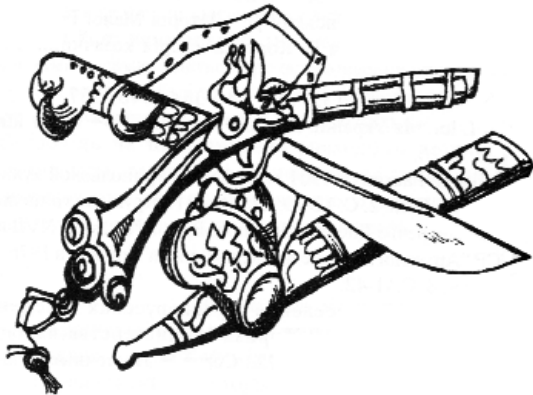
Відповідь на це запитання знаходимо в значному масиві археологічних даних, які віднайдені на території Середнього Подніпров'я, а також перших літописних згадках про цю землю. Саме про це піде мова в подальших розділах нашого дослідження.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. Київ.: Наукова думка, 1990.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. – К, 1991. – Т. I. – С. 16; Він же. Ілюстрована історія України. – К, 1991. – С. 8.
3. Див.: Хвойка В. Древние обитатели Поднепровья и их культура в доисторические времена. К.: 1913.
4. Петров В. Походження українського народу. – К., 1992.
5. Брайчевський М. Антський період в історії східних слов'ян // Археологія. – Т. 7.
6. Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії українців. К.: Родовід, 1991. – 4 ч. – С. 32-36; Націогенез, національне відродження,

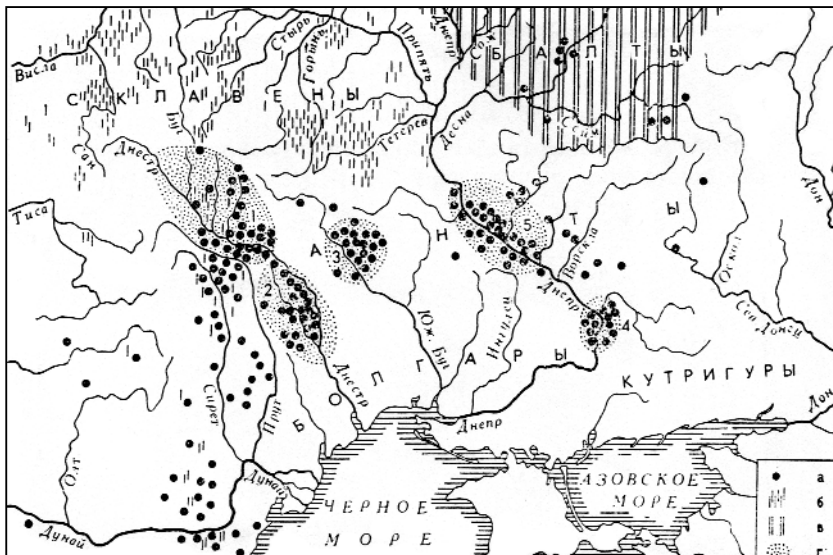
- національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. К.: Наука і культура. – 1993. – Вип. 2627. – С. 44-53.
7. Гуслистий К. До питання про утворення української нації. – К., 1967; Сергієнко Г. Етапи формування і розвитку української народності. К.: УІЖ. – 1985. – № 10; Історія України. Курс лекцій (під редакцією Л. Мельника). – К., 1991. – Т. I. Рибалка І. Історія України. – К., 1991. – Т. I.
 8. Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.
 9. Повесть временных лет. М.Л., 1950. – Ч. 2. – С. 204.
 10. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием России, из частей коей оное составлено, составленное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским в Чернигове. 1786. – К., 1851.
 11. Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. Спб., 1798. – Ч. I.
 12. Костомаров Н. Собрание сочинений: исторические монографии и исследования. Спб., 1904. – Кн. 4. – Т. IX.
 13. Див.: Бантиш-Каменський Д. ...Історія Малої Росії. – М., 1822. – Т. 4. – С. 10; Антонович В. Коротка історія козаччини. – К., 1991. – С. 1.
 14. ПСРЛ. Т. 25. С. 132-137, 340-344, 348, 357, 365, 372; Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990. – С. 23; Греков Б. Київська Русь. – К., 1951. – С. 26.
 15. Хвойка В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры // ЗРАО, 1904. – Т. 5. – Вып. 2. – С. 12-20; Шмаглий Н. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР “Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.” Ужгород, 1978. – С. 41-42.
 16. Спицин А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // Журнал Министерства народного просвещения. Спб., 1899. – Т. 7. – С. 22.; Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. М., 1982.
 17. Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990.
 18. Див.: Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К., 1990. – С. 5.
 19. Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990. – С. 28; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1991. – С. 32.

20. Повесть временных лет. – М., 1950. – С. 13-15.
21. Коринный Н. Переяславская земля. X – первая половина XIII века. – К., 1992.
22. Бромлей Ю. Очерки территории этноса. – М., 1983; Венелин Ю. О споре между южанами и северянами на счет их россизма. Спб., 1832; Гуслистый К. До питання про утворення української нації. – К., 1967; Котляр М. Київська Русь – колыска трьох братніх народів. – К., 1981; Костомаров М. Книга битія українського народу. – К., Львів. 1921. Кравченко Н., Павленко Ю. Коментар до праці В. Петрова “Походження українського народу”. – К., 1992; Куліш П. Чорна рада, хроніка 1663 р. К., 1990; Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси. М.: История СССР, 1984. – № 1-2; Тихомиров М. Происхождение названий “Русь” и “Русская земля” // Советская этнография. М. Л., 1947. Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987; Шахматов А. Древнейшие судьбы русского племени. – Пг., 1919.

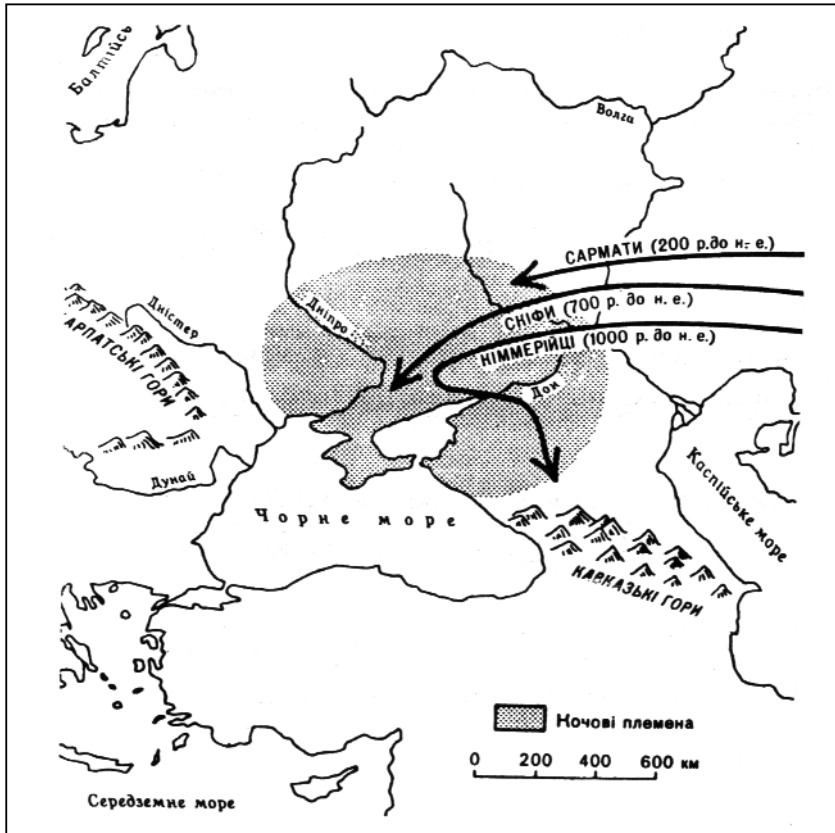

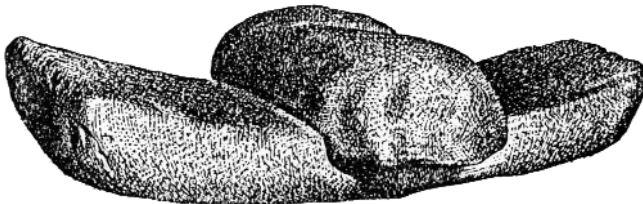
Середнє Поділля на карті сучасної України

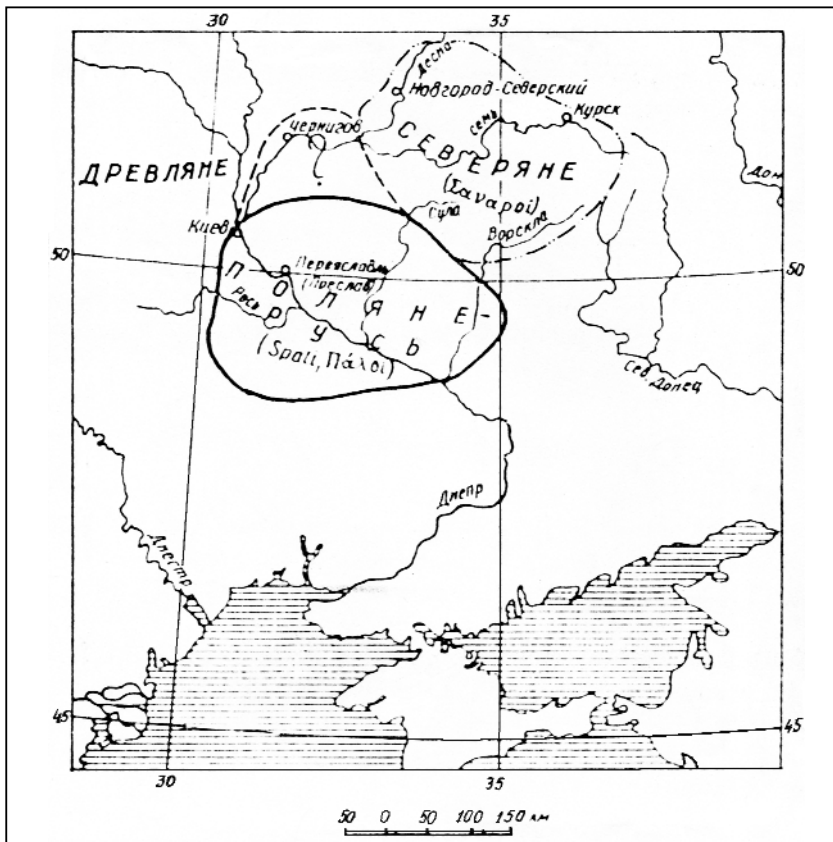
Розселення антів в V–VII ст. (за В. В. Седовим)

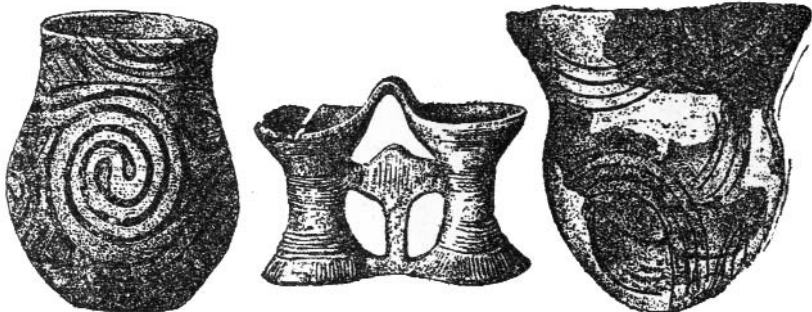
Переселення кочових племен

Зернотерка з Суботівського городища

Глиняний посуд Черноліської культури. Суботівське городище

Кераміка середнього етапу трипільської культури

Розділ 2

В ІМЛІ СТОЛІТЬ

2.1. В первісну добу історії України

На Середньому Подніпров'ї знайдено чимало археологічних знахідок, які свідчать про цивілізаційний розвиток населення цієї території ще з часу палеоліту. Одними з найдавніших є знахідки крем'яних виробів, виготовлених понад 40 тисяч років тому, неподалік села *Велика Бурімка* Чорнобаївського району Черкаської області. Вони залягали в шарі піску на невисокій надзаплавній терасі понад річкою Сула. Стоянка біля Великої Бурімки є найбільш північною з раннепалеолітичних аналогічних знахідок і належать до унікальних пам'яток ашельської епохи, що свідчить про дуже раннє заселення території Середньої Наддніпряниці первісними людьми [1].

Поселення первісних мисливців пізнього палеоліту (40-13 тисяч років тому) виявлені в Смілянському, Канівському районах, тобто на території безпосереднього Подніпров'я, а також в Уманському та Маньківському районах, що межують з Середньою Наддніпряниною. Однією з найважливіших знахідок цього періоду є *Межирицьке поселення* в Канівському районі. Датується воно 20–15 тисяч років до нової ери. Тут виявлені і вивчені залишки наметових жител з кісток мамонта. Тільки на спорудження одного такого житла використовувалося більше 380 кісток. Значний інтерес викликає знайдений тут череп мамонта, на лобовій частині якого червоною вохрою зображено складний орнамент, а також скульптурні жіночі зображення (фігурки-статуетки). Ці знахідки свідчать про високий рівень цивілізації тодішніх людей, культ жінки, що існував у родових колективах пізньо-палеолітичної епохи [2, 18-21].

Прикладом поодинокі стоянки цього періоду, що тісно пов'язана з річковою долиною періоду пізнього палеоліту, є *Добраничівське стійбище* на р. Супій на лівому березі Дніпра на

межі Київської та Черкаської областей. Вона дає нам повні уявлення про житло мадленського часу. Знаходилася ця стоянка на лівому березі річки Сушій. Являла собою цікавий господарсько-побутовий комплекс, що складався із залишків наземного житла, ями-сховища та заглибленого вогнища. Залишки житла становлять серію вкопаних в землю черепів мамонта, розташованих по краю будівлі. Ці черепи були, ймовірно, опорами для жердин дерев'яного каркасу стін верхньої частини будови. Простір між вкопаними черепами був заповнений іншими великими кістками, що разом утворювали досить міцну основу нижніх частин стін наземного житла. Разом з кременем і кістками, жителі Добраничівської стоянки застосовували для виготовлення знарядь праці гірський кришталь, який вони ймовірно приносили з правого берега Дніпра (родовище було поблизу нинішнього міста Сміли). Тут виявлені також вироби з бурштину [3, 19-55].

На Переяславщині віднайдені залишки поселень доби неоліту (поблизу села Стовп'яги, а також біля села *Хоцьки*, що датуються VIII тисячоліттям до н.е.) що підтверджує, що в час неоліту лівобережжя Середньої Наддніпряниці було досить залюдненим. Про це свідчить, зокрема, чимало знахідок **дніпро-донецької культури**, так званої *черкаської групи біля сіл Вереміївка, Більки, Бузьки, Мутихи, Пищики, Домантів, Коробівка, Чапайка, Хрести* та інших.

Серед пам'яток цієї групи найповніше вивчено осадку поблизу с. Бузьки Чорнобаївського району. Це поселення являє собою наземне житло з двома вогнищами. Тут знайдено поховання древніх мешканців, а також знаряддя праці з кісток. Знахідки мотик свідчать про перехід мешканців до рільництва та скотарства [4, 21-24].

На правому березі Середнього Подніпров'я до часів неоліту належать знахідки дніпро-донецької культури (їх відкрито понад 30). До найбільш відомих належить скарб-схованка, що віднайдена біля села *Вільхivecь* Звенигородського району і датується V–IVст. до н.е. [5, 234].

Широко представлені на території середнього Дніпра знахідки **трипільської культури**. Виявлено більше ста довготривалих поселень із залишками жител з глинобитними долівками-

площадками, печами, господарськими приміщеннями, ямами-коморами. Зокрема, біля села Великий Букрин розкопано поселення, що відноситься до III тис. до н.е. Найбільш цікавими є знахідки трипільської культури на західній межі Середнього Подніпров'я біля сіл *Майданецьке*, *Тальянки* Тальнівського району, *Доброводи* Уманського району, які вже згадувалися. Займають ці поселення величезну територію – понад 300 гектарів. Знахідки свідчать, що населення займалося гончарним, чинбарним та ткацьким ремеслами [2].

На південній околиці Середнього Подніпров'я та на Лівобережжі в третьому тисячолітті та на початку другого тисячоліття до н.е. жили скотарські племена, поселення яких виявлені поблизу села *Новоселиці* Чигиринського району та біля сіл *Чапаєвка* та *Домантово* Золотоніського районів. У другій половині третього тисячоліття до н.е. економічно зміцнілі степові племена починають наполегливо просуватися на захід, займаючи корінні землі трипільців [6, 83].

Поява степового населення на Подніпр'ї середньої течії Дніпра підтверджується курганными могильниками з характерним обрядом поховання та інвентарем. Такі могильники відомі на правобережжі Дніпра вздовж рр. *Тясмину*, *Росі*, а також уздовж річки *Росави*, де їх віднайдено найбільше, що свідчить про заселення степовими племенами земель, що раніше належали трипільцям. У деяких випадках кургани розташовувалися безпосередньо на трипільських поселеннях [7, 26-28].

Відома теорія, за якою спільність племен *шнурової кераміки* Центральної Європи і Середнього Подніпров'я складалася на основі місцевого населення мідного віку. Згодом область розселення цих племен значно розширилася, в тому числі й на райони, зайняті степовими племенами (територія нинішньої Черкаської області) [8].

Лівобережжя Середнього Подніпров'я в цей час залюднюється племенами *середньо-дніпрянської культури*, однієї з культур шнурової кераміки (XIX–XVI ст. до н.е.). Мешканці цієї культури виготовляли кам'яні та бронзові знаряддя праці, зброю (бойові сокири, стріли), прикраси і посуд із відтиском шнура чи прокресленими лініями. Основою господарства було скотарство і

рільництво. Суспільним устроєм був патріархально-родовий лад з ознаками майнової нерівності. Пам'ятки цієї культури відкрито в селах Домантове та Кединій Горі Золотоніського району.

На зміну культурі шнурової кераміки приходять культура **багатоваликів** (XVI–XV ст. до н.е.). Сліди цієї культури виявлено у Середньому Подніпров'ї в розкопках біля сіл *Нова Гребля, Чапаєвка, Прохорівка, Вереміївка*, на *Кединій Горі* Канівського, Золотоніського, Чорнобаївського районів [9].

В **епоху бронзи** значно поширилися площі оброблюваних земель за рахунок вирубки лісів. В цей час, як вказують дослідники, не менше четвертої частини металу йшло на виготовлення бронзових сокир різних форм – від простих, плоских, до крилатих кельтів. Чимало сокир середнього періоду бронзового віку знайдено на території середнього Дніпра. Тут наприкінці бронзової епохи виникає великий центр бронзоливарного виробництва, де переробляли привозну сировину. Багато виготовлених тут бронзових речей мають своєрідну, суто місцеву форму, зокрема, вузькі втульчасті сокири-кельти та інші речі [10, 8].

Приблизно в XV–XII ст. до н.е. на всьому просторі степової зони встановлюється панування скотарсько-землеробських **племен зрубної культури**. Вони проникають і вглиб лісового лівобережжя і місцями навіть на центральне правобережжя. Про це свідчить віднайдений курган із дерев'яним зрубом, з характерним речовим інвентарем біля села *Ємчиха* Миронівського району на південній Київщині.

У середній період бронзового віку на захід від зрубних племен по обох берегах середнього Дніпра жила друга група степових племен, які відомі своєю **пізньо-катакомбною культурою**. Це було цілком осіле населення з розвинутим скотарсько-землеробським господарством. Під тиском племен зрубної культури воно було змушене селитися на підвищених річкових терасах (як це, зокрема, віднайдено на Княжій горі поблизу *Канева*).

Поселення, кургани бронзового періоду виявлено біля сіл *Вінинець, Хоцьки, Стоп'яги*, поблизу Переяслава, а також біля сіл *Медведи, Іванівка* Богуславського району, поряд з селами *Потоки* та *Шандри* Миронівського району. Отже, за доби бронзи Середнє

Подніпров'я було заселене різноетнічними групами племен, що залишили пам'ятки кількох археологічних культур.

Наприкінці бронзового віку виникли великі союзи племен, чим були створені необхідні передумови для утворення народностей [11].

Територія Середнього Подніпров'я в цей час виступає як область контакту між ямно-катакомбними племенами і носіями середньо-дніпровської культури. Про це свідчать знахідки на околицях Канева, поблизу села Пекарі, а також біля сіл *Адамівка* Чигиринського, *Жовнине* Чорнобаївського, *Нетеребки* Корсунь-Шевченківського районів та чимало інших [12, 44].

Тобто, ми бачимо, що в найдавніші часи населення Середнього Подніпров'я жило повнокровним життям, залишивши нам численні підтвердження, що саме ця територія, з-поміж інших земель України, найактивніше використовувалася прадавніми людьми. Та все ж вирішальною є роль і значення території Середньої Наддніпрянщини в часи появи тут слов'янських племен.

На основі аналізу археологічних знахідок вчені прийшли до висновку, що у середині другого тисячоліття до нової ери лісостепове правобережжя Середнього Подніпров'я було заселене землеробсько-скотарськими протослов'янськими племенами так званої **комарівсько-тшинецької культури**. Пам'ятки цих племен – залишки поселень, що знайдені біля сіл *Мошни* Черкаського та *Гуляй-Городок* Смілянського районів. Насадками цієї культури стали племена Середньої Наддніпрянщини, відомої **білогрудівської культури** (XI–IX ст. до н. е.). У Суботівському поселенні Чигиринського району, яке належить до цієї культури, виявлені залишки вогнищ, а також бронзово-ливарного виробництва [13, 35-38].

Археологи виділяють як особливий масив знахідок цього періоду – **середньо-дніпровську культуру**. Дослідники цього часу О. Тереножкін, Б. Рибаків, С. Березанська стверджують, що племена Середнього Подніпров'я тшинецької, білогрудівської й чорноліської культур належали до праслов'янської етнічної спільності [2, 1, 66-68].

У VIII – першій половині VII ст. до н.е. правобережжя середнього Дніпра населяли племена, які дали нам залишки **чорноліської культури**. Їх укріплені поселення-городища вияв-

лені в басейні річок *Тясмин* та *Гірський Тікич*, а також у Смілянському, Черкаському та Чигиринському районах. Одним з них є Суботівське городище. Воно виникло на місці *білогрудівського поселення* і стало значним центром місцевого бронзово-ливарного виробництва. Скарб бронзових речей і прикрас виявлено на городищі поблизу села *Залевки* Смілянського району. Ці знахідки підтверджують появу в цей час серед корінного населення майнової нерівності [14, 140-141].

У час розквіту в Середньому Подніпров'ї чорноліської культури відбуваються значні зміни: зокрема, орне землеробство стає провідним в системі протослов'янського господарства, на зміну привозній бронзи приходить виплавка заліза із болотної та озерної руди. Відкриття заліза привело до перевороту в господарюванні, а також і у військовій справі.

Підйом в епоху чорноліської культури вивів східну частину праслов'ян на найбільшу висоту, переддержавний ступінь розвитку первіснообщинного ладу [2, 101-103].

Значний вплив на формування населення Середньої Наддніпряни мали передськіфський та скіфський періоди. В цей час відбуваються значні зміни в розселенні племен. Населення зосереджується по лівому і правому берегах саме в середній течії Дніпра. Передськіфська чорноліська пора вивчена нині саме за пам'ятками *придніпровської групи*.

Ближче до Дніпра в лісистій, дуже пересіченій глибокими ярами місцевості вздовж рік Тясмину, Росі, Росави і Стугни знаходилося чимало поселень. По Тясмину навколо цих, розташованих на ізольованих вершинах горбів і мисах між ярами поселень, будували укріплення, навколо яких чи тільки з боку поля споруджували одну або дві лінії валів з ровами.

Залишки таких укріплень-городищ віднайдені біля сіл *Калантаєво, Полуднівки, Суботова, Лубенець, Голов'ятине* Чигиринського та Кам'янського районів. Розміри городищ тут, як правило, невеликі – від 0,2 до 3 гектарів. Однак деякі з них займають досить значну площу. Наприклад, в Чорному лісі знаходиться городище із складною системою оборонних споруд, центральна частина якого займає площу понад 24 гектари [2, 1, 100].

Всі ці поселення, що виникли приблизно на початку VIII ст., занепадають близько середини VII ст. до н.е.

Очевидно, багато з них були зруйновані киммерійцями та скіфами. Про це свідчать розкопки на *Суботівському* та *Лубенецькому городищах*, де відкрито залишки наземних жител, планування яких поки що до кінця не з'ясовано, а також великі чотирикутні землянки з глинобитними вогнищами посередині. В такій землянці могла розміститися патріархальна сім'я.

Однією з локальних груп пам'яток цього часу, як визначають Г. Ковпаненко та М. Пономаренко, була так звана черкаська група. Вона, на їх думку, була однією є найважливіших територій зосередження пам'яток скіфської культури і охоплювала землі від басейну річки Ірпінь до басейну річки Тясмин. Це підтверджують віднайдені городища поблизу сіл *Крутьки*, *Васютинці*, селища поблизу *Коробівки*, *Жовниного*, *Мельників*, кургани біля сіл *Гладківщина*, *Софіївка*, *Келеберда*, кераміка поблизу сіл *Желізки*, *Хрести*, *Домантове* Золотоніського, Чорнобаївського районів [15].

У Домантові, зокрема, досліджено впускне поховання скіфської пори в кургані ямної культури [16, 141].

Поблизу села *Стовп'яги* та міста *Переяслава* виявлені значні поселення скіфських часів. В Богуславському районі досліджено кургани цього періоду біля сіл *Медведин* та *Хохітва*, а в Миронівському – поблизу сіл *Грушів*, *Ромашки*, *Шандри* [2, 1, 100-102].

До скіфського періоду на Середньому Подніпров'ї належать знахідки бронзових речей, які ще не втрачають свого значення у виробництві та озброєнні. Зокрема, цікавий бронзовий кинжал з ажурною рукояткою місцевого типу, знайдено в селі *Степанці* на Канівщині.

Однак все помітнішим стає використання заліза. Тут, на Подніпров'ї, знайдено меч, що прекрасно зберігся. Він має бронзову рукоятку з грибовидним наверхником, пряме перехрестя і довгий обоїльнострий рубаючий залізний клинок. За таким зразком кувалися і кинжали. Один з них знайдено біля села *Голов'ятине* Кам'янського району, інший – біля села *Софіївка* Золотоніського району. Саме на їх виготовлення мала певний вплив культура скіфів.

Як вважають дослідники, зокрема, В. Ільїнська, зброя такого типу виникла саме на Середньому Подніпров'ї і поширилася аж до Північного Кавказу і Румунії [17, 67].

Особливе значення має питання про етнічну приналежність **скіфів-орачів**, які населяли лісостеп між Дніпром і Дністром. Наведені вище археологічні дані про культуру передскіфської доби, знахідки скіфської доби в Середньому Подніпров'ї, а також, ті що знайдені археологами в степовій Україні, свідчать про те, що між скіфами-кочівниками і скіфами-орачами існували великі відмінності. Ймовірно, вони мали різне походження.

Автори “Нарисів стародавньої історії Української РСР” відстоюють ідею, що лісові правобережні племена середини Дніпра були корінними жителями, первісним населенням, тобто *автохтонами*, що жили на цих землях з білогрудівської пори бронзового віку, і місцеве населення не було спорідненим ні з кіммерійцями, ні з скіфами [16, 122].

Аналогічну думку відстоює Б. Рибаків, який вважає що скіфи-орачі, скіфи-землероби не могли бути справжніми скіфами [18, 30].

До речі, чимало археологічних знахідок на Середньому Подніпров'ї підтверджують значну різницю між культурами справжніх степових скіфів і населенням, що жило на цих землях, насамперед тим, що воно мало своє самотутнє нескіфське землеробське господарство.

Знаходить підтверження ця версія і в древніх історичних джерелах. Геродот відзначав, що греки помилково називали цих дніпровських землеробів скіфами. Сам він використовує назву “борисфеніти” – дніпряни. Він вказує, що “скіфи-орачі” (праслов'яни правобережжя Дніпра) сіють хліб на продаж, і місто Ольвія на Причорномор'ї носить назву “торжище борисфенітів” [19, 35].

Саме тут, на Середньому Подніпров'ї, на думку Б.Рибаків, слід шукати царство геродотівських **сколотів**, які мали ранньокласове суспільство з ознаками рабовласницького ладу [20, 1, 60].

Цікавим є питання про сколотські союзи і їх розміщення. Як вказує Б. Рибаків, Геродот та Пліній відводять їм місце біля *Гіпаніса* – *Тікича*, а також між *Дніпром* і *Тясмином* [20, 1, 63].

Тобто, сколотські союзи розміщувалися на землях безпосереднього Середнього Подніпров'я. Це твердження підкріплюється археологічними знахідками. Доведено, що існує концентрація знахідок чорноліської культури на Правобережжі від Дніпра до Тясмина, що відноситься до цього періоду.

Автори “Давньої історії України” стверджують, що в **кіммерійську епоху** “на території Середнього Подніпров'я існувало досить могутнє об'єднання землеробських племен, економічний і землеробський потенціал яких давав змогу протистояти загрозі зі Степу” [2, 1, 103].

Існує ще одне підтвердження цієї тези. Мова йде про записані Геродотом пануючі в той час серед місцевого населення міфи про божественне походження орного землеробства та кування заліза. Народний епос – надзвичайно стала реалія, й тому він не може виникати на замовлення чи з авторської подачі. На його викристалізацію йдуть сотні років, залишаючи головне, основоположне, суттєве. У ХІХ ст. на Середньому Подніпров'ї були записані міфи про божественних ковалів-змієборців, вони збереглися аж до нашого часу [19, 33]. Це свідчить про неперервність процесу становлення місцевих мешканців від найдавніших і аж до наших часів.

У Середньому Подніпров'ї досліджено більше ста городищ, поселень, курганних могильників **скіфських часів**. Найбільш відомими і вивченими є поселення в басейні р. Тясмин біля села *Жаботина* Кам'янського району, два городища біля села *Пастирське* Смілянського району та села *Журавки* Шполянського району, де було знайдено кілька курганів скіфської доби.

Жаботинське поселення розташовувалося на високому березі. До нашого часу не дійшло ніяких зовнішніх оборонних споруд, однак цілком ймовірно що вони існували. Дослідження *Жаботинського поселення* дає змогу скласти уявлення про особливості культури правобережних дніпровських племен з самого початку скіфського періоду. Дослідники відділяють ці племена від східно-подільських, західно-подільських та волинських [16, 1, 178].

Центрами правобережних дніпровських племен стали великі городища: *Мотронинське, Плескачівське, Пастирське, Шартівське*

(нинішня Черкащина). Скупчувалися вони ближче до південного краю Лісостепу, на Тясміні і Ташлику, тобто там, де укріплені поселення виникають ще в передскіфський період.

Важливим центром городищ скіфського часу була Канівщина, де розташовані так звані *Скіфське і Трахтемирівське городища*. Нерідко в систему городищ та поселень включали частину невеликої річки, щоб забезпечити мешканців водою під час облоги. Як правило, городища споруджували на горбистій, дуже пересіченій місцевості, зручній для оборони. Такими були *Мотронинське, Пастирське і Трахтемирівське городища* [2, 1, 108].

Жили мешканці в цих поселеннях у великих землянках (близько 6 метрів у поперечнику), або у більш звичайних стовпових, каркасних наземних житлах із стінами з плотів, які обмазували зсередини й зовні глиною. Розкопки біля села Жаботин свідчать, що стіни розписувалися червоною фарбою. На цьому городищі знайдено і залишки предметів, що виготовлені та прикрашені у скіфському звіриному стилі, зокрема, кістяні вироби та кам'яна булава [21].

Археологічні джерела свідчать, що експансія кочових скіфів поширилася з часом на північ. Особливо виразно це можна спостерігати на території Середньої Наддніпрянщини. Тут у IV ст. до н.е. спостерігається значний занепад місцевої землеробсько-скотарської культури. Припиняють існування поселення на місці *Шарнівського і Мотронинського городищ*, завмирає життя на Пастирському.

Замість запустілих виникає кілька нових укріплень. Залишки одного з таких укріплень віднайдені біля села *Плескачівки* на Смілянщині. Знайдені кургани з катакомбним, суто скіфським обрядом поховання, біля сіл *Рижанівки* Звенигородського та *Макіївки* Смілянського районів [22].

Особливо цікавими є знахідки у великому *Рижанівському кургані* нинішнього Звенигородського району Черкаської області. Це одна з найвизначніших пам'яток скіфського часу на території Середнього Подніпров'я. Розташований цей курган за 6 км від села Рижанівки. Вперше знахідки в цьому кургані дослідив у 1884 році відомий дослідник Ю. Только-Гринцевич. Продовжив дослі-

дження Г. Оссовский, який у 1887 році розкопав унікальне поховання у бічні й могили. Пізніші дослідження 1890 року російського дослідника Д. Самоквасова дали нові вагомні результати. У 1931 році зусиллями вченого М. Ростовцева знову було привернуто увагу до *Рижанівського кургану*.

Однак справжнє повернення до вивчення археологічних досліджень *Рижанівського кургану* спостерігається з 1994 року, коли зусиллями Інституту археології НАН України та Ягелонського університету м. Кракова (Польща) були здійснені широко-масштабні розкопки цього кургану. Найвагомніші результати були досягнуті у 1996 році. Була віднайдена центральна могила кургану, що виявилася не пограбованою. Тут було знайдено чимало предметів у їх первісному вигляді, що датуються III ст. до н.е.

Віднайдене поховання свідчить про зміну поховальних обрядів у скіфів, що перебували на землях Середньої Наддніпрянщини в цей час. Це дає змогу говорити про вплив місцевого населення на спосіб життя скіфів [24].

З початком скіфського періоду на Середньому Подніпров'ї змінюється обряд поховання. Тут утворюються поблизу городищ і поселень кладовища, що складаються з невеликих, тісно згрупованих курганів, серед яких зрідка вирізняються більш високі (56 м) – над могилами представників родовой і племінної знаті.

На Тясміні між селами *Гуляй-Городок і Чубіївка* (Черкащина) було кілька таких груп курганів, причому в одній з них налічувалося майже 400 насипів. В групі курганів біля села *Костянтинівки* (Смілянщина), було понад 300 насипів, над річкою *Тенетинкою* (Кам'янський район) – більше 200. У останній групі кургани розміщені суцільним кільцем, вільна площа всередині якого, очевидно, служила місцем загальних тризн під час похорон [23].

Початок скіфського періоду (кінець VII перша половина – VI ст. до н.е.) на Середньому Подніпров'ї розквітла *культура виробництва чорнолищеного*, багато орнаментованого посуду, типи якого беруть початок від місцевого передскіфського часу.

Населення лівобережного Лісостепу середньої течії Дніпра цього часу відрізняється від племен, які жили на правому березі, головним чином ліпкою посуду, а також обрядом поховання.

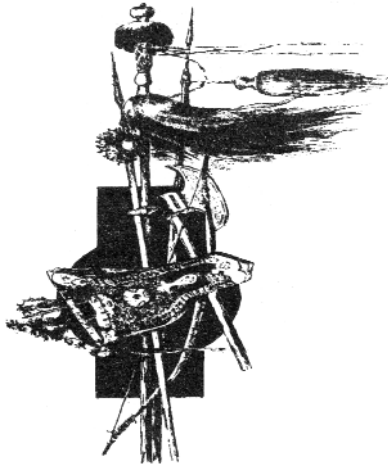
Виняток становлять лише групи племен, які жили в басейні р. *Ворскли*, які практично не відрізнялися своєю культурою від правобережного населення.

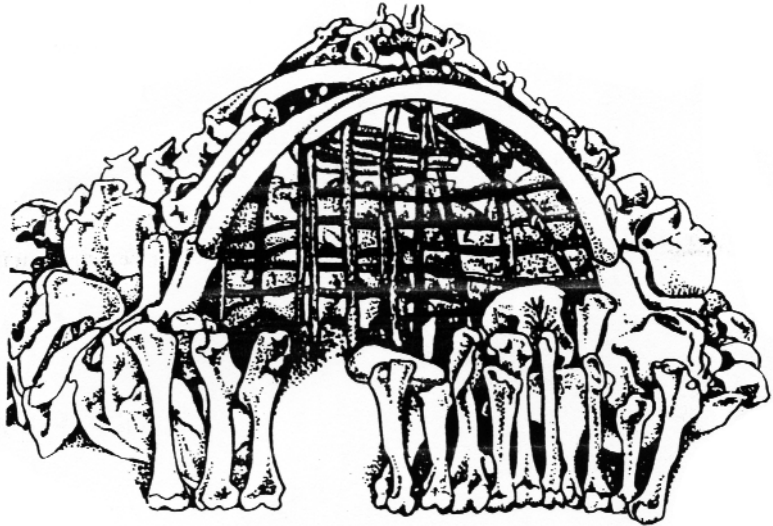
Тобто, ми бачимо, що з найдавніших часів на Середньому Подніпров'ї зосереджено чимало знахідок різноманітних археологічних культур. Їх концентрація дає змогу нам зробити висновок, що в первісну добу ця територія займала одне з головних місць в розселенні первісних людей, мешканці її залишили сліди високого розвитку.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

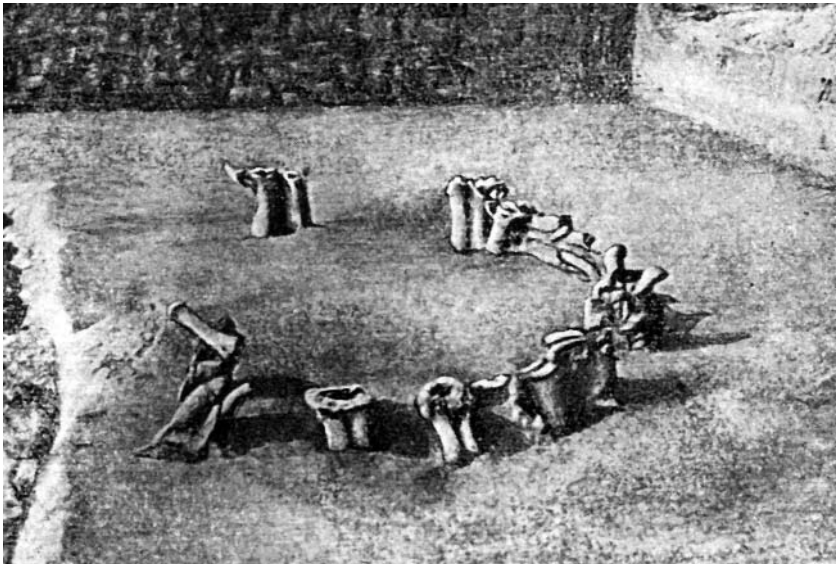
1. Черныш А. Исследования поздне-палеолитических стоянок Среднего Поднепровья. – КСИА, Вып. 4. – К., 1955.
2. Толочко П., Крижицький С., Мурзін В. Давня історія України. К., 1994. – Кн. 1.
3. Шовкопляс И. Добраничевская палеолитическая стоянка КСИМК. Вып. 59.
4. Бібіков С. Верхньопалеолітичні знаходження на Середньому Дніпрі. АП. Т. 2. – К., 1949.
5. Телегін Д. Дніпро-донецька культура. К., 1968.
6. Хвойка В. Каменный век Среднего Поднепровья. Труды XI АС. Т. 1. – М., 1901. – С. 136; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957.
7. Бондарь М. Прошлое Канева и его окрестностей. К., 1971.
8. Давня історія України. К., 1994. – С. 65-69; Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957. – С. 88.
9. Давня історія України. К., 1994. – С. 66; Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957. – С. 83-84.
10. Березанская С. Культура эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1988.
11. Давня історія України. К.: 1994. С. 68; Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957. – С. 87.
12. Археологія Української РСР. Первісна археологія. – К., 1971.
13. Тереножкін А. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961.

14. Див.: Шовкопляс І. Основи археології. – К., 1964.
15. Ковпаненко Г. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепнового Правобережья (Киево-Черкасский регион). – К., 1989; Пономаренко М. Золотоніщина-Черкаси, 1992.
16. Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957.
17. Див.: Ильинская В. Скифы Днепровского Левобережья. – К., 1968.
18. Рыбаков Б. Геродотова Скифия. – М., 1979.
19. Геродот із Галікарнасу. Скифія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – К., 1992.
20. Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси (тезисы). – М., 1981. // История СССР. – №1.
21. Див.: Вязьмитина М. Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин, Кировоградской обл. – М.: КСИА. – Вып. 1. – 1952.
22. Бобринский А. Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы. Т. 13. Спб., 1887-1901.
23. Див.: Покровська Є. Кургани передськіфського часу в басейні р. Тясмин. – К., 1953 // Археологія. Т. 8; Рабинович В. О датировке некоторых скифских курганов Среднего Поднепровья // СА., 1936. – № 1.
24. Див.: Великий Рижанівський курган //Шевченків край. 17 грудня 1997 року.

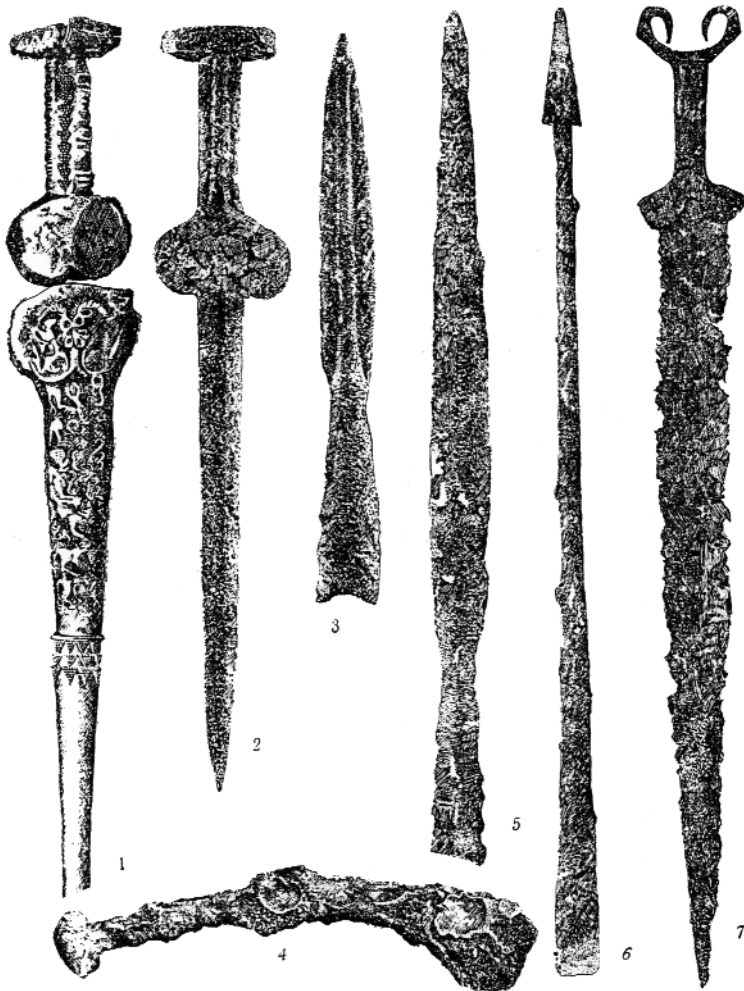

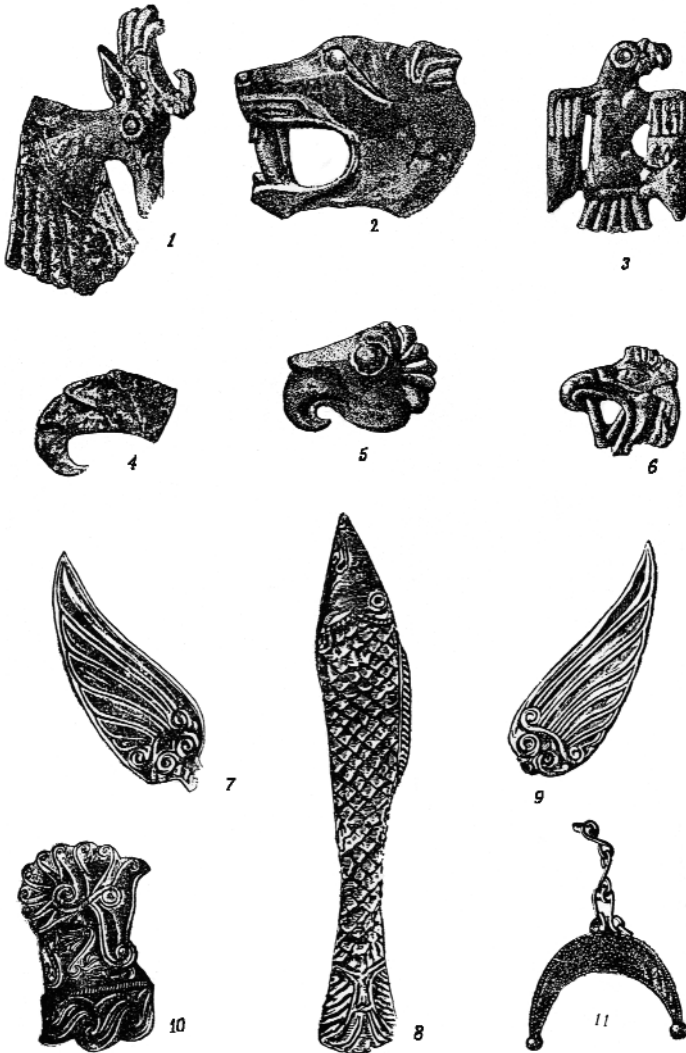
Реконструкція Межиріцького житла

Залишки житла на Добранічівській стоянці

*Скіфська залізна зброя з курганів Середнього Подніпров'я:
1-4 – меч, кинджал, наконечник списа та сокира (VI ст. до н.е.);
5-7 – наконечник списа і дротика та меч (V – IV ст. до н.е.)*

Вироби в скіфському звіриному стилі, знайдені в курганах:
 1-6 – район Сміли (бронза, V ст. до н.е.); 7-9 – Вовківці на Сулі
 (золото, V ст. до н.е.); 10 – Чмирів курган (срібло, IV ст. до н.е.);
 11 – Огуз (IV ст. до н.е.)

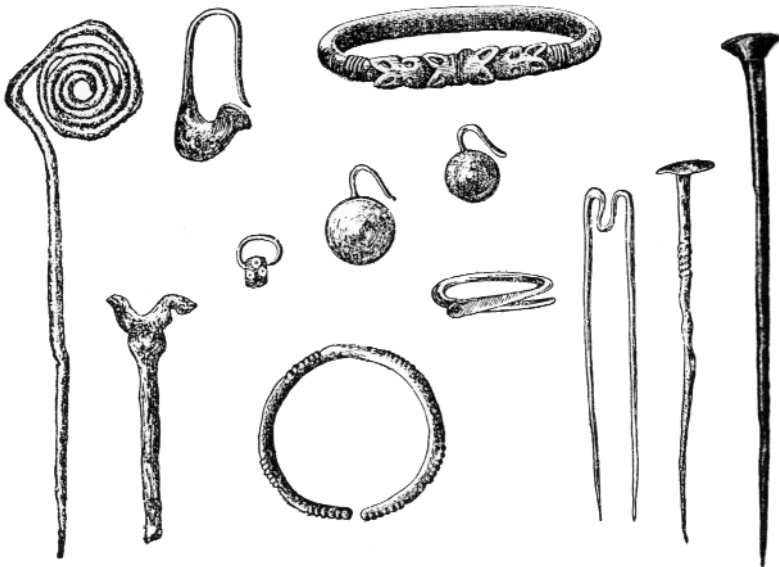

Вироби чорноліської культури:

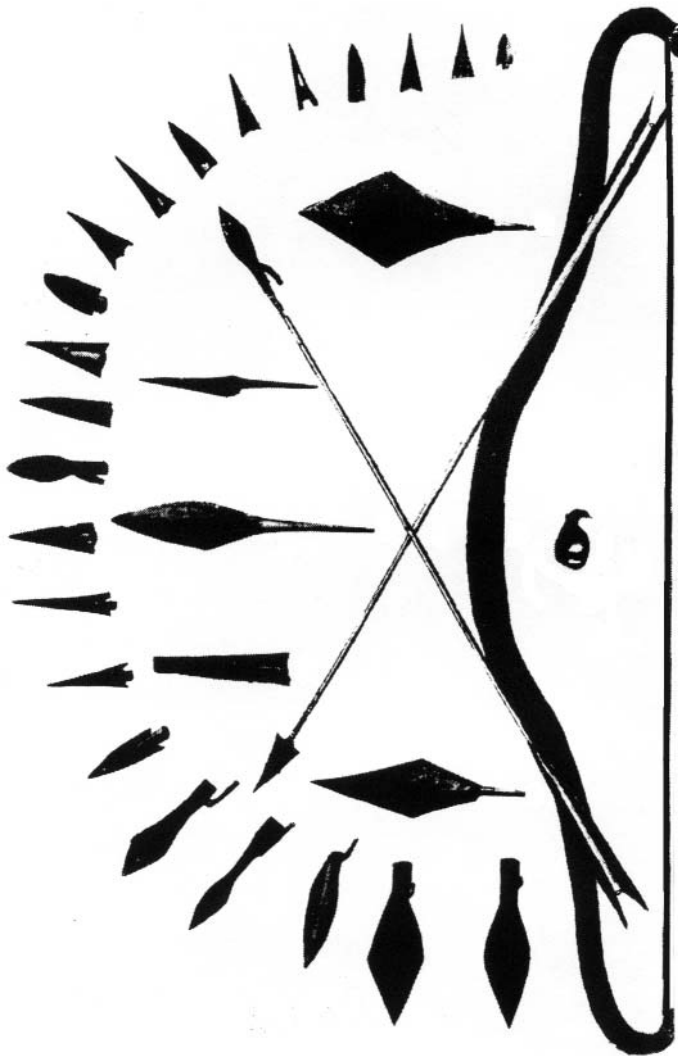
1 – Середнє Подніпров'я; 2 – Софіївка Черкаської області; 3 – Канів;
4-10 – Суботів (1, 2, 9, 10 – залізо; 3-6 – бронза; 7, 8 – кість)

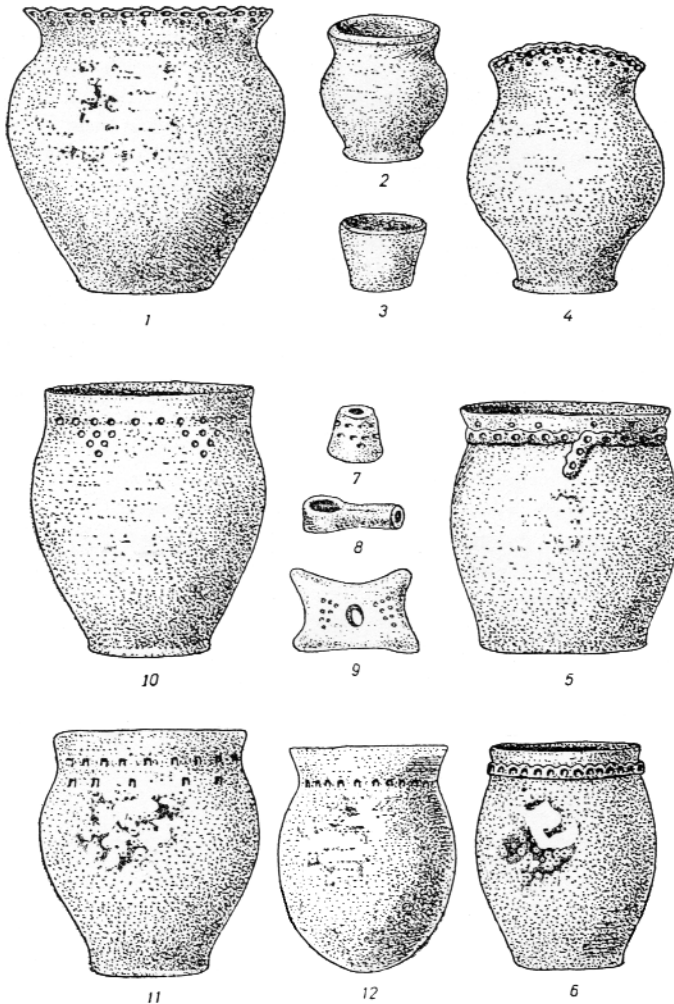
*Бронзова посудина кавказької роботи
з поселення біля с. Жаботина*

Бронзові прикраси з Середнього Подніпров'я

Бронзові наконечники стріли, списи, лук, що знайдені в Черкаському та Чигиринському повітах, з колекції князя Воронцова (з альбому Д. П. Де ля Фліза)

Предмети раннього залізного віку із Середнього Подніпров'я:

1-4 – кургани Посулля; 5 – Більське городище; 6 – Пастирське городище;
7-11 – городище юхнівської культури; 12 – посудина милоградського типу з
с. Луки-Райковецької поблизу Житомира

2.2. Середнє Подніпров'я на рубежі нової ери

Як було сказано вище, у другому столітті до нашої ери в часи скіфської держави спостерігається значне виділення мешканців Середнього Подніпров'я, насамперед, за їх господарським становищем. Причому спостерігається певна єдність лівобережної і правобережної частини цієї території, населення яких науковці називають *скіфами-орачами* [1, 1, 100-101].

До знахідок цього часу на лівобережжі Середньої Наддніпряниці слід віднести пам'ятки так званої *київської культури* (друга чверть I тисячоліття до н.е.). Поселення цієї культури досліджено біля села *Сушки* Канівського району у надзаплав'ї над висохлим озером. Залишки жител цього часу виявлено також поблизу сіл *Бакаєво, Желізки, Коробівка, Литівське та Шабельники* Золотоніського району.

Так на *Литівській осаді* знайдено наземні житла з дерев'яним каркасом і стінами з лози та глини, із земляною долівкою і піччю. Тут віднайдено жорна, уламок серпа, шлак – свідчення наявності залізоборної майстерні – ножі та інші предмети [2].

Тобто, розвиток матеріальної культури середньої Наддніпряниці в передскіфський та скіфський часи досяг досить високого рівня, про що свідчать археологічні пам'ятки, як Лівобережжя, так і Правобережжя. Тут формується центр, який впливав на розвиток культури на розвиток сусідніх племен і народностей [1,1,103].

Причому його розвиток був цілком самобутнім. Так, археологічні розкопки на *Мотронинському городищі* на Чигиринщині підтверджують наявність в осілих племен того часу землеробських культур. Тут знайдено яму, в якій знаходився глиняний стовп з мископодібним заглибленням зверху, з прокресленими концентричними колами. Навколо цього, ймовірно, жертovníка знайдено обвуглені стебла пшениці з невимолоченим колоссям, жолуді, залізний ніж, уламки битого посуду. Аналогічний жертovníк розкопано і на *Пастирському городищі* [1, 1, 101].

В басейні річки Сула, на Лівобережжі, розкопано понад 400 курганів скіфської доби. Вони показують, що Посулля цього періоду мало чимало місцевих особливостей, що вирізняють їх від

інших племен. Тут значно частіше, ніж на інших територіях *Скідії*, трапляються залізні сокири, до того ж не лише як зброя, а й як знаряддя праці. В могилах родоплемінної аристократії знайдено бронзові навершники на мечі, увінчані голівками тварин, птахів, фігурками оленя [3, 194].

Середня Наддніпрянщина цього періоду має міцні безпосередні зв'язки з грецькими колоніями-містами. Про це свідчать численні знахідки монет, що підтверджують думку про жваву торгівлю місцевого населення з греками, на це, зокрема вказує М. Брайчевський [4].

Про зв'язки населення Середньої Наддніпрянщини з цими державними формуваннями свідчить також унікальна знахідка поблизу села *Пищане* Золотоніського району на річці *Сутій*. Тут у 1961 році знайдено рештки човна, кістяк людини середземноморського типу і 15 античних бронзових посудин для вина з рельєфним орнаментом – без сумніву, грецького походження. Цей унікальний комплекс датується V – початком IV ст. до н.е. [5].

Високий рівень скототського суспільства VIII – V ст. до н.е. уможливив появу державності, та його розвиток був перерваний **сарматами**. Як вказує Б. Рибаків, на Середній Наддніпрянщині сармати знищили скототів по Тясмину, відтіснили північних скототів (території поблизу Києва) і зайняли територію на північ від річки Рось. Цим був зупинений розвиток праслов'янської цивілізації на цих землях майже на чотири століття [6, 1, 64].

Знахідки *сарматського періоду* на Середньому Подніпрів'ї виявлені поблизу сіл *Рижанівка* Звенигородського, *Райгород* Кам'янського, *Колодисте* Тальнівського районів, а скарб золотих речей того часу – в селі *Залевки* Смілянського району.

Сарматський час для населення Середньої Наддніпрянщини характерний послабленням торгових зв'язків з грецькими містами-колоніями, а також певним занепадом всього господарського життя. Населення на цій території, за дослідженням М. Вязмітіна, значно скоротилося [7, 7, 21-22].

Хоча через певний час знову спостерігається активізація економічних відносин. Про це свідчать знахідки ранньої **зарубинецької**

культури, численні знахідки якої зустрічаються по обидва боки середньої течії Дніпра. Датується ця культура кінцем III ст. до н.е. - II ст. н.е.

Ця культура дістала назву від знахідок, що відкриті біля села Зарубинці Канівського району В. Хвойкою у 1899 році. Нині відомо близько 500 поселень і 1000 поховань зарубинецької культури. Археологи виділяють п'ять локальних груп цієї культури, серед яких чи не найважливіше місце займала середньодніпровська група.

Зарубинецька культура добре досліджена в працях істориків В. Барана, Ю. Кухаренка, Є. Максимова, А. Тереножкіна та ряду інших [8].

Відомо більше тридцяти добре досліджених пам'яток цієї культури в басейні річок Рось та Тясмин. Кілька поховань розкопано в могильнику поблизу *Суботова* Чигиринського району. Цікаві знахідки зарубинецької культури виявлені біля села *Сахнівки* Корсунь-Шевченківського району, а також у м. *Канів*. Тут на Пилипенковій горі розкопано поселення, яке складалося із наземних жител із стінами, плетеними з лози і обмазаних глиною. Розміри жител досить великі: близько 36 кв. м. Всього на Пилипенковій горі досліджено залишки 5 жител, розташованих рядами на відстані близько 10 м один від одного [9, 4, 41-56].

Чимало знахідок цієї культури виявлено на південній Київщині. Зокрема, поблизу сіл *Козина*, *Великого Букрина* Миронівського району, біля міста *Переяслав* [10, 186-192].

Слід зауважити, що визначення особливостей зарубинецького суспільства на території Середнього Подніпров'я, розвитку його продуктивних сил, а також торгових зв'язків має значні труднощі, оскільки в писемних джерелах, що дійшли до нашого часу, племена, які жили тут, не згадуються. В основу досліджень кладуться лише археологічні знахідки. У зв'язку з цим існує значна розбіжність думок серед вчених відносно етнічної приналежності населення зарубинецької культури. Є спроби відзначити її як культуру слов'ян-венедів, інші вбачають у ній германців, ще інші – балтів.

Однак, як стверджують вчені, саме зарубинецька культура має безпосереднє відношення до етногенезу середньо-подніпровських

слов'ян, і головним аргументом є те, що вона має безпосередній зв'язок з більш пізньою *київською культурою* (3-5 ст. н.е.) [11, 279].

Безперечно є й те, що зарубинецька культура локалізувалася саме на Середній Наддніпрянщині і залишила, крім археологічних підтверджень цього явища, ще й концентрацію *слов'янських гідронімів*, як стверджує ряд авторів, зокрема, П. Толочко, С. Крижицький та ін. [1, 1, 100-101].

Однак в 1 ст. н.е. зарубинецька культура занепадає, або ж змінює свій зміст. Головною причиною таких змін стало переміщення сусідніх з Середнім Подніпров'ям племен – ще одних номадів. З південного сходу на північний захід починають свій рух сармати. Про появу їх на вказаній території свідчать знахідки археологів на Росі та Тясміні. Із заходу на Середню Наддніпрянщину виступають племена *пшевронської культури*. В цих умовах населення зарубинецької культури, як це показують археологічні дослідження, витісняється на північний схід до Десни, а також на південний захід – до Південного Бугу [12, 64-65].

Новий підйом в розвитку Середнього Подніпров'я спостерігається з другого століття нової ери. Про це свідчать численні згадки *черняхівської культури*. Виявлена вона і зроблені перші узагальнення знову ж таки В. Хвойкою у 1890–1901 рр. саме на Середньому Подніпр'ї.

В роботах історика В. Барана дається ґрунтовний аналіз знахідок цієї культури на досліджуваній території [13]. Б. Рибаків стверджує, що територія, де спостерігається розквіт черняхівської культури, майже повністю збігається із землею протослов'ян – скелотських царств і охоплює Середню Наддніпрянщину [6, 1, 67].

Черняхівська культура праслов'ян Середнього Подніпров'я підтверджує, що господарство їх значною мірою відрізняється як від попереднього рівня свого розвитку, так і від ведення господарства сусідніми племенами. Тут з'являється прогресивніше плужне господарство, на відміну від підсічного. Вирощене зерно зберігається в ямах-зерноховищах. З'являється новий тип помолу зерна.

Будуються значні поселення типу знайдених біля сіл *Майданецького* та *Тальянок* Тальнівського району, навколо них зводяться оборонні споруди, зокрема, так звані “змієві вали”, залишки яких дійшли аж до нашого часу. Найбільш досліджені такі вали, розташовані південніше Переяслава. Поблизу цього міста також досліджено могильник ранньослов'янської черняхівської культури [14, 128].

Поява таких поселень, оборонних споруд, поховань може говорити про значний розвиток господарства, а також про перші державні начала. Причому, розвиток племен відбувається по-різному, відчувається значний контраст, про який писав Нестор, відзначаючи велику різницю у розвитку древлян, радимичів, в'ятичів, сіверян, кривичів, які жили “зверьинским образом” і мудрими і “смысленными” полянами Лісостепу, які називалися літописцем “мужами”, тобто знатними людьми, воїнами [15, 209, 211].

Археологічні пам'ятки черняхівської культури на Середній Наддніпрянщині найчисельніші з-поміж усіх інших культур, їх налічується понад 500. До найбільш досліджених належать: могильник на околиці с. *Маслового* Шполянського району, поселення та могильники біля села *Журавки* Шполянського району, поселення біля сіл *Лесьок* та колишнього *Ломоватого* Черкаського, *Чапаєвки* Золотоніського районів. Всі ці знахідки відносять до слов'янської культури полів поховань. Слов'янські поселення цього періоду виявлені також в Канівському та Чигиринському районах.

Цікавою знахідкою цього періоду, що належить до VI - VII ст. н.е., є скарб, знайдений в с. *Росаві*, який свідчить про більш пізнє існування **культури полів поховань**. Знахідки *Мартинівського* (Канівщина) та *Малоржавецького* (Київщина) скарбів, що відносяться до VI–VII ст. н.е., також пов'язуються з поселеннями культури полів поховань черняхівського типу [16, 215].

Деякі риси цієї культури (зокрема, в кераміці) збереглися до VIII ст. – періоду ранньої Русі. Про це свідчать знахідки у відповідних шарах *Пастирського городища* (Смілянщина) [17, 171].

Населення Середньої Наддніпрянщини в цей час жило на досить високому рівні. Скажімо, розкопане помешкання черняхів-

ської культури в селі *Леськи* Черкаського району складалося з житла, двох великих і чотирьох малих господарських споруд і двох ям-комор для зберігання зерна [18, 35-61].

Залишки ремісничих майстерень, де оброблялось залізо, виготовлялись гончарні вироби, знайдено біля села *Завадівки* Корсунь-Шевченківського району. Цікаві знахідки ювелірних майстерень перших століть нової ери виявлені у селі *Грищенцях* Канівського району. Тут знайдено чимало готових виробів та напівфабрикатів з цінних металів [19,102-106]. У VII – VIII ст. великим центром ювелірного ремесла східних слов'ян було *Пастирське городище* (Смілянщина), де знайдено сотні ювелірних виробів [20, 102-113].

Дальший розвиток продуктивних сил у середовищі слов'ян прискорив розклад первісно-общинного ладу, приводив до появи окремих багатих людей. Про це свідчать знахідки скарбів на досліджуваній території, які відносяться до цього періоду. Зокрема, скарби римських монет знайдено (очевидно, в помешканнях багатих громадян) біля сіл *Пекарі* Канівського, *Мошни* Черкаського районів, *Тентіївка* Богуславського, *Грушів* Миронівського районів, міст *Сміли*, *Корсунь-Шевченківського*. Особливо цікавий скарб знайдено в селі *Мартинівці* Канівського району [11, 317].

Черняхівська культура на Середньому Подніпров'ї залишила яскравий слід в історії території, її мешканців. Однак в процесі її вивчення існує цілий ряд специфічних та загальних проблем, без з'ясування яких неможливо реконструювати важливий період в житті протослов'ян.

Сутність проблеми щодо вивчення черняхівської культури зводиться в основному до двох комплексних питань. По-перше, постає проблема етнічної інтерпретації *черняхівської* культури, яка набула особливої гостроти у зв'язку з дискусією між прибічниками її *слов'янської* (антської) чи *германської* (готської) приналежності. В літературі окреслилися три напрямки при вивченні природи етносу черняхівських племен. Це, по-перше, думки про їх східно-слов'янську (антську) приналежність; по-друге, про східно-германську (готську) природу; а по-третє про поліетнічне походження. Дискотується і питання про соціальний та політичний устрій суспільства, його походження і зв'язки з наступними культурами.

Дискусія навколо проблем черняхівської культури набула, крім наукового звучання, гостре політичне забарвлення. Так, для обґрунтування расистської теорії про “чистоту германської раси”, територіальних зазіхань третього рейху вчені-історики Німеччини 30-х років обґрунтували готську приналежність знахідок черняхівської культури, мотивуючи це “цивілізаторською місією готів”. Найбільш рельєфно це було виражено в “Праісторії германських племен” Г. Мюллер-Кваллесом, в статті “Готи” [21, 1149-1247].

Відповідна реакція не забарилася. Етнічна ідентифікація черняхівської культури пов’язувалася виключно із слов’янами в багатьох історичних дослідженнях радянських вчених кінця 30-х – початку 50-х років. Зокрема, в працях М. Артамонова, П. Третьякова, М. Тиханової, Б. Рібакова [22].

Хоча в той час була добре відома концепція автохтонізму Л.Нідерле, за якою всі археологічні знахідки так званої культури “полів поховань” збігаються з ареалом розселення слов’ян, і розцінюють як суто давньослов’янські, однак мирно співіснують з його міркуваннями про панування готів Германаріха над слов’янами [23, 132].

Переважає більшість сучасних дослідників схиляється до поліетнічного характеру черняхівської культури, коли стверджується, що процес формування цієї культури був надзвичайно складним. Він ввібрав у себе різні етнокультурні угруповання і розпочався ще в дочерняхівський період. Саме цей конгломерат став основою черняхівського населення, визначав вихідний рівень його економічного розвитку.

На **готів**, які потрапили в це середовище під час свого переселення з Прибалтики, активний вплив мали місцеві племена. З часом готи втратили власні етнічні риси. Хоча при цьому ніхто не заперечує, що в певний час готські вожді керували черняхівськими племенами, або й союзом племен [24].

Друга сторона дискусії стосується соціального та політичного устрою черняхівського суспільства. Сучасна історична наука схиляється до того, що це було ранньокласове суспільство зі складною ієрархічною структурою влади, племінних стосунків. Мав місце складний етнополітичний конгломерат з такими

компонентами, як великі союзи племен часів Сарматії Птолемея, окремі племена і нові політичні об'єднання типу “держави Германаріха” [11, 290-291].

Про поселення часів черняхівської культури на Середньому Подніпров'ї, крім археологічних джерел історична наука має і ряд писемних згадок. Це праці античних і візантійських авторів, знаменита “Тетика” Йордана, скандінавські саги, епіграфічні пам'ятки. Вони опрацьовані в цілому ряді досліджень, зокрема, Т. Момзеном, Є. Скржинською, В. Петровим [25].

Слід зазначити, що черняхівська культура на Середньому Подніпров'ї, як підтверджують археологічні та писемні джерела, призвела до суттєвих змін у виробництві та економіці. Значно вищого, ніж раніше, рівня досягає ремісництво. Провідною галуззю стає залізобне ремесло. Широко використовувались вироби з кольорових металів.

Гончарне ремесло досягло такого рівня, що продукція гончарів окремих майстерень йшла на продаж. Зокрема, це стверджує Є. Симанович, дослідивши одну з таких майстерень в селі *Журавка* Шполянського району [26, 1-22].

Черняхівці Середньої Наддніпряниці вміли обробляти камінь, з якого виготовляли жорна, точильні бруски, сакральні скульптури малих і великих форм – стели, ідоли. З домашнього виробництва вділяється прядіння, ткацтво, деревообробка, а також косторізне ремесло.

Та все ж головною галуззю економіки було сільське господарство. На Середньому Подніпров'ї переважало вирощення ячменю, хоча населення вирощувало також пшеницю та жито. Черняхівці інтенсивно займалися скотарством. Розкопки показують, що населення займалося переважно вирощенням свійських тварин, полювання ж займало незначну роль в господарстві.

Високий рівень ремісництва та сільського господарства сприяв піднесенню торгівлі та обміну. Про це свідчать знахідки монет, привозних речей, кольорових сплавів, бурштину, які не виготовлялися, або не видобувалися на території Середньої Наддніпряниці.

До важливих висновків дослідження черняхівської культури на Середньому Подніпров'ї належить версія про антропологічну

близькість черняхівського і давньоруського населення. М. Великанова пояснює це тим, “що в Середньому Подніпров’ї населення черняхівської культури в значній мірі ввійшло в склад слов’ян, що їх асимілювало” [27, 87]. А Т. Кондукторова пішла далі: вона вважає, що в етногенезі полянських груп брала участь частина черняхівського населення [28, 94].

Подальша історія Середньої Наддніпрянщини пов’язана з вторгненням у 375 році **гунів**. Під їх ударами впало “царство Германаріха”. Залишки готів попали під васалітет гунів. В часи Вінітарія була спроба покінчити з таким ганебним станом. Відома у зв’язку з цим подія, про яку згадують літописці: похід готів проти антів, розправа над антським вождем **Бусом (Божем)**, його синами та 70 старшинами [29, 247-250].

Існує цілком стала думка про те, що саме в період панування гунів слов’яни, насамперед анти, вивільнилися з-під влади готів, і немає підстав називати прихід гунів навалою, оскільки, саме в союзі з гунами анти стали вільними від готів, а також те, що відсутні будь-які підтвердження походів гунів на Середню Наддніпрянщину [11, 264].

Наступні сторінки розвитку краю пов’язані з розвитком **київської культури**. Ця культура київських старожитностей була відкрита наприкінці 50-х років В. Даниленком. Він показав, що вона являє собою автономне історико-культурне явище. Важливим твердженням дослідника було те, що існує генетичний зв’язок між зарубинецькою, черняхівською та київською культурами [30, 222].

Археологічні пам’ятки цієї культури: поселення – неукріплені, невеликі за площею, розташовані переважно на борових надзаплавних терасах, а також схилах балок, що перетинають річкові долини. Розташовані групами по 7-8 у гнізді; житла – однокамерні, невеликих розмірів, в основному каркасно-глинобитні; господарські споруди – заглиблені ями, вогнища на відкритому повітрі; кераміка – представлена переважно ліпним посудом червоної глини.

Дослідники виділяють в окрему групу **середньодніпровську** київську культуру на відміну від верхньодніпровської, деснянської

та сейминської, зі своїми особливостями, які вірогідно відповідали племінному устрою території [11, 291-298].

В час держави антів вчені виділяють наступну культуру – **пеньківську**, з якою на Середньому Подніпров'ї пов'язані знахідки скарбів. Свого часу ці старожитності були названі “старожитностями антів”, Б. Рибаків назвав їх “старожитностями русів”.

Знахідки цієї культури свідчать про значний господарський розвиток території, майнове розшарування, зародження державних начал в час, що безпосередньо передував виникненню Київської держави.

Наведений аналіз дає нам змогу зробити такі висновки:

По-перше, археологічні знахідки, що відносяться до найдавніших часів розселення людей на Середній Наддніпрянщині, свідчать про інтенсивний розвиток населення цієї землі, починаючи з палеоліту. Широко представлена тут дніпро-донецька культура цієї доби.

Особливий інтерес викликають знахідки мідного віку на Середньому Подніпров'ї, які відносяться до трипільської культури. Їх масив найповніше в Україні представлений саме на цій території. З мідного віку знахідки культури шнурової кераміки, і, зокрема, середньо-подніпровської культури, які свідчать про досить високий рівень господарювання місцевого населення.

Бронзовий вік широко представлений на Середній Наддніпрянщині знахідками, що відносяться до так званих зрубної, а також пізньокатакомбної культури.

Отже, ці знахідки переконливо доводять, що в найдавніші часи населення жило повнокровним життям, що саме ця територія з-поміж інших земель України найактивніше використовувалася прадавніми людьми.

По-друге, на Середньому Подніпров'ї бачимо також знахідки культур праслов'янської етнічної спільності: *тишинецької, білогрудівської, чорноліської*. Саме розвиток цих культур, і особливо останньої вивів східних праслов'ян на переддержавний ступінь їх розвитку.

Чимало археологічних знахідок, підтверджують значний розвиток населення Середньої Наддніпрянщини в *передскіфський та скіфський періоди*. Причому в цей час спостерігається значне

виділення мешканців цієї землі за своїм господарським становищем з-поміж інших земель. Саме про розвиток населення цього періоду з'являються перші письмові згадки, як про скіфів-орачів.

По-третє, археологічні знахідки, писемні згадки про східних слов'ян підтверджують висновок, що час розквіту лісостепових протослов'ян Середнього Подніпров'я відноситься до II – IV ст. н.е. На ці процеси формування протослов'ян вирішальний вплив мали матеріальні культури: зарубинецька, черняхівська, київська. В досліджуваний період з'явилися перші писемні джерела, в яких слов'яни виступають під своїм власним ім'ям (твори Йордана, Прокопія Кесарійського, Псевдо-Кесарія, Іоана Ефеського, Менандра та ін.)

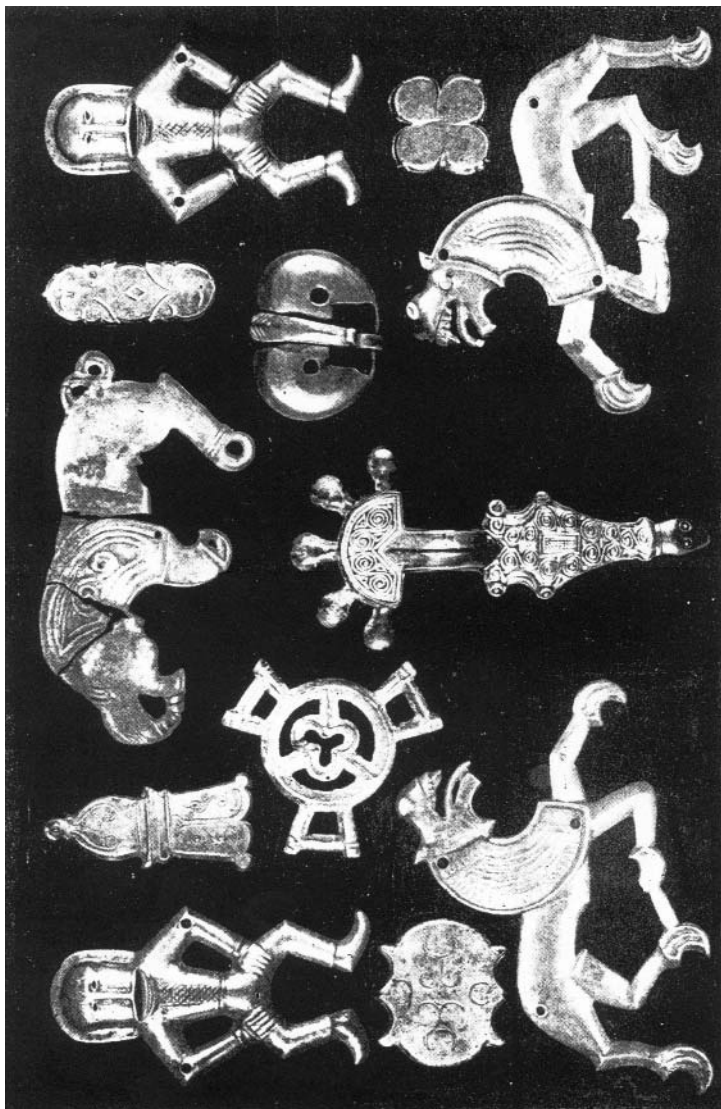
Тобто, ми бачимо, що Середня Наддніпрянина за концентрацією археологічних знахідок різноманітних матеріальних культур найдавнішої доби належить до найбільш заселених територій, що дає можливість зробити висновок про неперервність розвитку населення в найдавніші часи, висловити твердження про унікальність цієї території за своїми природно-кліматичними умовами в цей час, що дозволяло мешканцям досягти досить високого рівня господарського та суспільного життя.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

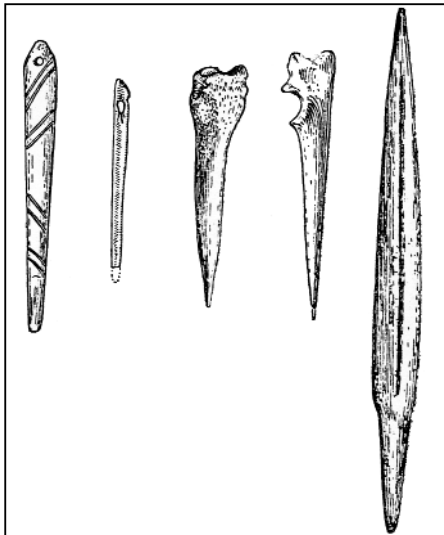
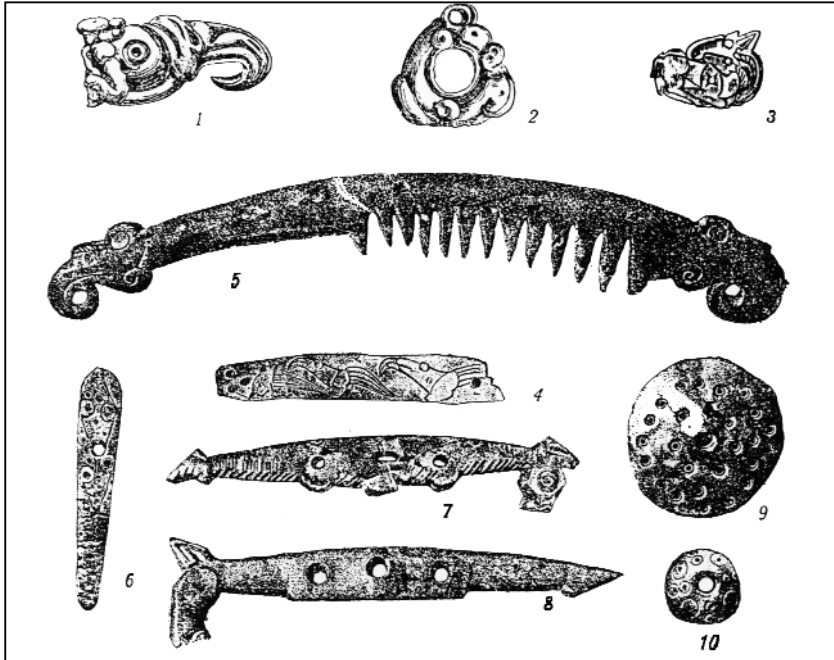
1. Толочко П., Крижицький С., Мурзін В. Давня історія України. – К., 1994. – Кн. 1.
2. Див.: Махно Є. Результати розкопок біля села Ново-Липівського. – К.: РЗ., 1957. 11 жовтня.
3. Див.: Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957.
4. Див.: Брайчевський М. Римська монета на території України. – К., 1959.
5. Див.: Ганіна О. Античні бронзи з Піщаного: сервіз античного бронзового посуду, знайденого в торфовищі на р. Супій. – К., 1970.
6. Див.: Рыбаков Б. Новая концепция преедистории Киевской Руси (тезисы). – М.: История СССР. – 1981. – №1.

7. Вязмітіна М. Вивчення сарматів на території Української РСР. – К., 1953. //Археологія. – Т. 7.
8. Див.: Баран В., Козак Д. Терпиловський Р. Походження слов'ян. – К., 1991; Кухаренко Ю. К вопросу о происхождении Зарубинецкой культуры. – М.: СА. – 1960. – №1. – С. 289-300; Максимов Е. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К., 1982; Тереножкин А. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961.
9. Див.: Максимов Є. Зарубинецьке городище Пилипенкова гора //Археологія. – 1972. – Вип. 4.
10. Див.: Максимов Е. К вопросу о зарубинецких городищах на Среднем Поднепровье // Скифский мир. – К., 1975.
11. Див.: Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.
12. Див.: Баран В., Гороховский Е., Магомедов Б. Черняховская культура и готская проблема. В кн.: Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С. 64-65.
13. Див.: Баран В. Черняхівська культура. – К., 1982.
14. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
15. Повесть временных лет.
16. Див.: Баран В., Максимов Е., Магомедов Б. и др. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
17. Див.: Брайчевський М. Походження Русі. – К., 1968.
18. Докладне дослідження цього помешкання, зроблене М. Брайчевським. Див.: Брайчевский М. Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкассы // МИА. – 1967. – № 139.
19. Узагальнення археологічних знахідок черняхівської культури на Середньому Подніпров'ї зроблено Кравченком Н. Див.: Кравченко Н. Пам'ятки черняхівської культури на Пороссі // Археологія. – 1973. – № 3.
20. Див.: Третьяков П. Что такое “пастырская культура”? // СА. – К. – № 4.
21. Muller-Gualles G. Die Goten. //Vorgeschichte der Deutschen Stamme. – Bd. 3. Ostgermanen und Nordgermanen /Hrsg. V. Reiherth H. Berlin. Leipzig. – 1940.
22. Див.: Артамонов М. Происхождение славян. – М., 1950. – С. 20,

- 21; Третьяков П. Восточнославянские племена. – М., 1953. – С. 111, 116, 159; Тиханова М. Культура западных областей Украины в первые века нашей эры // МИА. – 1941. – №6. – С. 252, 259; Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 41-46.
23. Див.: Нидерле Л. Человечество в доисторические времена: Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель. – Спб., 1898. – С. 320, 417, 522, 523; Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1956. – С. 132.)
24. Див.: Баран В. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за новими археологічними даними // IX Міжнародний з'їзд славістів: Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів: Доповіді. – К., 1983. – С. 178; Баран В., Гороховский Е., Магомедов Б. Черняховская культура и готская проблема. – С. 32; Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І. Археологія та стародавня історія України. – С. 285.
25. Див.: Моммзен Т. История Рима: в 5-и т. – М., 1949. – Т. 5. – С. 206-215; Скржинская Е. Предисловие: Иордан и его "Getica": Коментарии. //Иордан: О происхождении и деяниях гетов. – М., 1960. – С. 7-61; Петров В. Етногенез слов'ян: Джерела: Етапи розвитку: Проблематика. – К., 1972.
26. Див.: Симанович Е., Кравченко Н. Погребальные обряды племен черняховской культуры. // Свод. археолог. источников. – М., 1983. Вип. Д.
27. Великанова М. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. – М., 1975.
28. Див.: Кондукторова Т. Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Козацкое). – М., 1979.
29. Див.: Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – М., 1960.
30. Див.: Даниленко В. Энеолит Украины. – К., 1974.

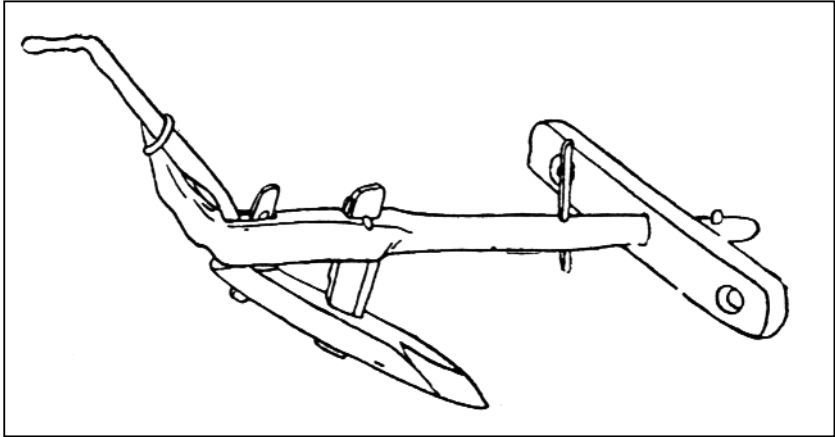

Речі з Мартинівського скарбу

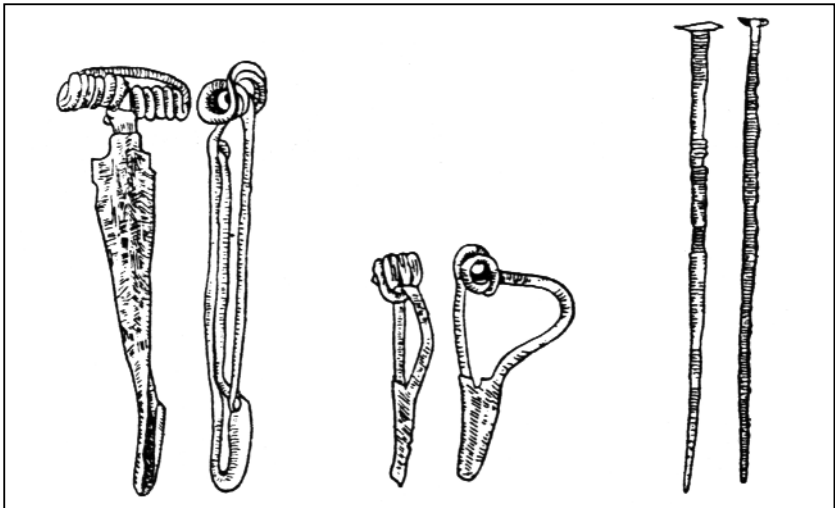

Вироби з кісті
(ранньоскіфський час):
1, 2 – Темір-гора біля Керчі;
3, 4 – курган біля с. Жаботин;
5-10 – курган в басейні Сули

**Кістяні голки, проколки та
наконечник дротика з
Мізинської стоянки**

Дерев'яне рало (за етнографічними даними)

Фібули і заколки із Зарубинецького могильника

Знахідки з великого Рижанівського кургану

*Нашийна
золота
прикраса.
Знахідка 1887 р.*

*Срібний кубок.
Поховання жінки. 1887 р.*

*Посуд. Із жіночого
поховання. 1887 р.*

*Срібний кубок.
Поховання воїна.
Знахідка 1996 р.*

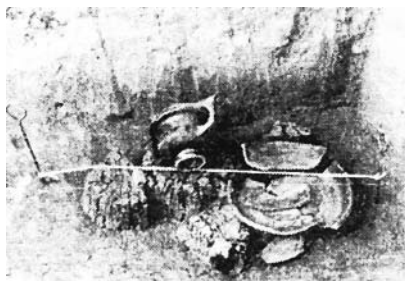
*Бронзове відро.
Знахідка 1887 р.*

Глечик. 1887 р.

*Бронзовий казан з
жертвеною їжею.
1996 р.*

Розкоп могили вождя-воїна. 1996 р.

2.3. Консолідує ядро східних слов'ян

Подальша історія Середнього Подніпров'я пов'язана з **полянами** та **росами**, що проживали на цій території впродовж тривалого часу і є автохтонами українського етносу. Початок розселення цих племен слід віднести ще до часів держави антів.

Як відзначає Б.Рибаков, населенню цього часу відповідає специфічна культура, яка носить назву *“пальчастих фібул”* або *“древностей антів”*. Він вважає, що краще вживати назву цієї культури, як *“древностей русів”*, оскільки руси – це частина антів. За Б.Рибаковим частина держави антів розміщала між річками *Тясмин, Рось, Дніпро*. Він наводить запис сирійського літописця (доповнення до твору З.Ритора), який вказує, що тут жив *“народ рос”* [1, 2, 41].

В “Повісті минулих літ”, а також у інших літописах XII–XIII ст., як справедливо вказує П.Толочко, поняття *“Русь”* або *“Руська земля”* виступають у двох значеннях: широкому, що стосується всіх східно-слов'янських земель, які входили до складу Давньоруської держави, і у вузькому, стосовно тільки південної межі цих земель, тобто південної *Київщини, південної Чернігівщини, Переяславщини* [2].

Тобто, мова йде про територію Середнього Подніпров'я в нашому визначенні її меж. Саме цю землю у вузькому значенні цього словосполучення на початку Київської держави називали *“Руссю”*. Академік Б.Рибаков, посилаючись на *“Історію”* Прокопія та *“Стратегію”* Маврикія, вказує, що *“аналіз письмових джерел, археологічних досліджень дає всі підстави вважати, що єдиною стійкою територією, з якою можна пов'язати древнє ядро Руської землі, є Середнє Подніпров'я, яке розглядається в середині VI століття як місцеперебування “богатирського народу рос”, і точно визначається декількома різними літописцями XII–XIII ст. як деякий традиційний, історично визначений простір”* [3].

Цікаво, що древні арабські письменники, які описують слов'янські землі, розрізняють Київ від русів. Зокрема, на це звертає нашу увагу В. Січинський в праці *“Чужинці про Україну”* [4, 15].

Арабський автор Ахмед Ібн-Фадланд, який був членом посольства каліфа до приволзьських булгар в своїх *“Записках”*, що

належать до 20-х років X ст., так описує русів: “Коли вони прийшли зі своїм крамом і розташувалися по річці Ітіль, і були вони досконало зложені (велетні), немов би пальмові дерева, вони руді, не вдягають ані курток, ані свит... Кожен з них нерозлучно носить при собі меч, ніж і сокиру...” [5, 79].

Аль-Масуді, арабський автор 20-50-х рр. X ст., описуючи “поган в країні хозарського царя”, згадує, що “деякі племена з них є слов’яни і русини”. Він вказує, що “руси складають численні (різні) народи, що поділяються на розрізнені племена”. Далі оповідується, що руси з успіхом воювали з різними народами на побережжі Каспійського моря і досягали навіть Баку” [6, 16-17].

Арабський автор Ібн-Даст у своїй праці “Книга добрих скарбів” (написана в першій половині X ст.), вказує, що “Руси живуть на острові, оточеному озером. Той острів, де живуть вони (русини), має просторінь на три дні дороги, вкритий лісами і болотами, нездоровий і такий вогкий, що як вступиш ногою, то він трясеться, бо так просякнутий водою...” [7, 19-20].

Це ще одне з джерел, що згадує так званий “варязький острів”, про який вже йшла мова в нашому дослідженні, і який ідентифікується з Середньою Наддніпрянщиною у вузькому значенні цього словосполучення.

Найяскравішою частиною руської землі VI–VII ст. було правобережжя Дніпра від впадіння *Росі до Тясмина*, а також Лівобережжя біля рік *Сула, Псьол, Ворскла*. Про це свідчать археологічні знахідки поселень, що виявлені, зокрема, в нижній течії *Росі*. Розміщувалися вони біля підніжжя або на схилах берегових горбів, іноді на піщаних дюнах і на невисоких горбках заплавної низини. Літопис вказує, що жили поляни “в лісі на горах, над рікою Дніпровською” [8, 212].

Найбільш раннє з досліджених поселень цього часу віднайдено поблизу с. *Сахнівка* Корсунь-Шевченківського району, де вивчено залишки кількох жител та господарські споруди і зібрано досить значний речовий матеріал. Житла являли собою напівземлянки площею приблизно 16 кв. м. Характерною їх рисою була наявність печей, збудованих просто на долівці з каміння і глею. Основну масу знахідок становлять уламки товстостінного ліпного посуду з

домішками шамоту в тісті. Особливої уваги заслуговує знайдений біля Сахнівки залізний наральник [9, 102-113].

У нижчій течії Росі виявлено кілька поселень більш пізнього часу. Вони мають досить значні розміри. Житла тут наземні, площею 16 кв. м., з кам'яними вогнищами. Цікаві поселення віднайдені поблизу села *Будище* Черкаського району, площею біля 0,5 га, де розкопано городище, що знаходилося на одній з пануючих вершин Мошногір'я. Ймовірно, що це укріплення носило оборонний характер, у його підніжжі віднайдені залишки пеньківського поселення [10,127].

Ці знахідки, а також скарб срібних речей біля села *Мартинівки*, що вже згадувався, розкопки інших городищ та поселень на Середньому Подніпров'ї свідчать про значну кількість населення, що тут проживало, а також високий рівень їх матеріальної культури. Як вказує Б. Рибаків, *плем'я росів було гегемоном у величезному союзі антських племен*, який склався у VI ст. Вони становлять основу для консолідації інших племен. За його припущенням, поляни і роси, або руси, існували роздільно, а потім злилися, це відбулося у VI ст. н.е. [1, 2, 43].

Тривалий час точиться дискусія дослідників ранньої історії Київської держави з приводу співвідношення понять “поляни” та “русь”. Відомо, що літописець, описуючи X ст., зазначив, “поляни, яких нині звать русь” [8, 218]. Тим самим він дав ключ до ідентифікації русі з полянами.

Про походження полян літописець згадує двічі. Перший раз він, показуючи розселення слов'ян, пише: “А від тих ляхів (пішли одні, що) прозвалися полянами” [8, 207] Однак, на нашу думку, тут іде мова не про полян, що розселилися на Середньому Подніпров'ї, а як назву одного з племен, що мешкали на польських землях, оскільки літописець тут же вказує, що на Віслі, крім вказаних полян, поселилися “лютечі, інші мазовшани, ще інші поморяни” [8, 207].

Поляни ж, що “сіли по Дніпру”, “жили особно і володіли родами своїми”, були “мудрими і тямущими”, відносилися “до роду слов'янського”, “радимичі ж і вятичі (походять) от ляхів” [8, 209].

Поляни, роси (русь), знаходилися на рубежі двох світів – кочового та осідлого (землеробського), на перехресті людських

потоків походів кочівників зі сходу на захід, а також переселення слов'янських народів і тому мали особливе положення, насамперед своїм впливом на ці процеси, а також можливістю вбирання культур інших народів.

Відомо, що **поляни, роси** згадуються літописцями як могутні племена, що воювали у 626 році біля стін *Дербенту на Каспійському морі*, біля Царгороду, у 643 році підтримують хозар у их боротьбі з халіфатом. Б. Рибаків наводить записи перських літописців, які вказують, що руси “воюют со всеми неверными, которые живут во-круг их страны и одерживают победы”. Він вказує, що бойові походи, торгові зв'язки приводять до розширення території росів, яка в VII–VIII ст. стала “*суперсоюзом*”, що включає 6-7 союзів племен [1, 2, 47].

В цей час з'являється розуміння назви “Русь” в широкому плані, як назви території сукупності всіх східних слов'янських племен, що населяли Київську Русь. Та все ж ще тривалий час, як справедливо зауважує П. Толочко, назва Русь вживалася осібно, стосовно лише земель “між Десною на півночі, Сеймом і Сулою на сході, Россю і Тясмином на півдні, Горинню на Заході” [2, 102].

Існує полеміка щодо природи етнопоніма “Русь”. Чимало дослідників відстоює його скандинавське походження, яке базується на норманській гіпотезі заснування Київської держави. Вона ґрунтується на описі в “Повісті минулих літ» епізоду про запрошення варягів правити Полянською землею, де записано, що знатні київські мужі “пішли... за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів русь...” [8, 214].

Ця дискусія то затухала, то знову розпалювалася з новою силою, а нині набрала особливого звучання. Причому терези схилиються саме на користь норманської версії.

Однак, як переконливо підтверджують дослідження багатьох авторитетних дослідників історії України, назва “Русь”, народу росів, або русів, відома принаймні за 300 років до появи варягів на давньоруських землях [11].

Природа назви “Русь” найтісніше пов'язана з територією та населенням Середнього Подніпров'я. Про це, зокрема, йдеться у вже згадуваній роботі академіка П. Толочка, де він на основі аналізу першоджерел стверджує середньодніпровське походження слова “Русь” [2, 101].

Так все ж чому літописець називає варягів руссю? Існує з приводу цього питання декілька версій. Зокрема, на думку Б. Рибаківа, варяги із Швеції називали себе інколи русами, очевидно, через те що там побували або служили київському князю [1, 1, 57].

На думку інших дослідників, це необхідно було тому, хто здійснював редакційну правку літопису, аби виконати соціальне замовлення тодішніх правителів Київської держави, щоб обґрунтувати чужоземне їх походження, благородність крові тощо.

Історик А. Новосельцев, полемізуючи з Б. Рибаківом, категорично не погоджується з його твердженням про південне походження слова “Русь”, а також заперечує існування в Середньому Подніпров’ї русів на території полян і частково сіверян [12].

Дослідник критикує посилання Б. Рибаківа на польського історика Длугоша та видатного українського історика М. Грушевського, які висловили припущення щодо походження імені Аскольд від гідроніма “Оскол”, а також ототожнювання Б. Рибаківом геродотівських скототів зі слов’янами. Камінь на камені не залишає А. Новосельцев від гіпотези Б. Рибаківа, що три слов’янські центри *Куйбаба*, *Слава*, *Арс*, які згадуються арабськими літописцями – це українські міста *Київ*, *Переяслав* та *Родня*. З іронією автор називає противників норманської версії як “посредственности, либо представители школы Грушевского, который обнаруживал украинцев как особый этнос уже в IV веке” [12, 18].

Однак не відомо, до якої категорії відносить А. Новосельцев видатних російських істориків Б. Грекова, М. Тихомирова, А. Насонова, які стояли на позиціях південного походження слова “Русь”. Автор постійно намагається піднести роль Новгороду на протигагу Києву через утвердження норманської версії. Вочевидь, вся полеміка статті спрямована на те, що Б. Рибаків услід за М. Грушевським заперечує появу Руської державності на новгородській землі і її перехід до Києва. Засуджуючи Б. Рибаківа за протягування в історію ідей боротьби з космополітизмом, що прозвучали в серії його робіт, критикуючи позиції метра історичної науки, А. Новосельцев сам же виступає з великодержавних позицій. Головний докір Б. Рибаківу зводиться до того, що той

скотився до позицій М. Грушевського, який намагався довести, що древня Русь була українською державою.

Слід назвати ще одну версію щодо назви “Русь” та природи походження полян. Існує гіпотеза про неслов’янське походження полян. Її автори Норман Голб і відомий український історик Омелян Прицак відстоюють думку про те, що поляни є різновидністю хозар, окремою їх гілкою. Свою версію вони обґрунтують тим, що археологічні розкопки, за їх думкою, не підтверджують наявності полянських поселень на правому березі Дніпра. По-друге, як вважає О. Прицак, під час заворушень в Хозарії після прийняття іудаїзму хозарський каган шукає притулку в поселеннях громади русів. Так виник *Руський каганат* (перше свідчення від 839 року).

О. Прицак виділяє три фази каганату Русів, перший період – Волзький (839-930 рр.), другий – *Дніпровський* (бл. 930-1036 рр.), третій період – *Київський* (1036-1169 рр.). На думку цього відомого історика на початку XI ст., від поліетнічної, багатомовної і безтериторіальної спільності з культурою нижчого рівня, Київська Русь почала досягати рівня нової “вищої” культури, оволодівши письмом з освяченою слов’янською мовою. Ці твердження близькі до позиції Ф. Дворника, який вважає, що у возвеличенні Києва визначальну роль відіграли саме хозари [13].

Полемізуючи з цими авторами, академік П. Толочко стверджує, що “наявність зв’язків Середнього Подніпров’я і Києва з хозарським світом ніколи і ніким не заперечувались, але це зовсім не значить, що можна вільно оголошувати хозар його засновниками.

В дійсності “цивілізаторська” діяльність хозар полягала в тому, що вони силою підкорили окремі східнослов’янські племінні об’єднання *полян, сіверян, в’ятичів* і перетворили в своїх данників. Єдиною “заслугою” хозар було те, що вони змушували східних слов’ян консолідувати сили для боротьби за своє звільнення.” [14, 28].

Ця полеміка знаходить продовження і в наш час. Відомі публікації О. Прицака останнього часу з даної проблематики стверджують неслов’янське походження полян. В цих роботах вчений твердить про помилковість слов’янського (полянського) походження Русі, доводить ідентичність полян і хозар. Він

наводить ряд нових документів, які, на його думку, повинні нас переконати у правильності обраної тези. Так він наводить зміст так званого “київського листа”, який був написаний у X столітті хозарським євреєм і містив декілька хозарських імен та назв.

Однак у роботах О. Прицака, як переконливо показує П. Толочко, відсутня глибока аргументація. До того ж, практично немає археологічних підтверджень “хозарського походження” Русі [2, 104-108].

Про консолідуючу роль Середнього Подніпров'я у формуванні слов'ян існує і ряд інших гіпотез. Зокрема, йдеться про так звані “міграційні” процеси деяких народів, що відбувалися на Північному Причорномор'ї, коли через цю територію пройшло чимало народів, тісно контактуючи з людом Середнього Подніпров'я.

Так, ряд авторів вказують, що на формування українського етносу певний вплив мали **серби**, які в час великого переселення народів мігрували зі сходу у західному напрямку у IV ст. Вони цитують Клавдія Птолемея, який у праці “Керівництво з географії” описував плем'я сербів, що жило між Кавказом і Каспієм. За О. Трубочовим і П. Шафариком, це була *Тамань*. О. Стрижак показує, що серби, мігруючи на захід, протягом V–VI ст. активно контактували із слов'янами, і, насамперед, із росами, про що свідчать залишки їх слів у лексичі, фонетиці, граматиці української мови [15, 415-416].

Останнім часом поширення набула гіпотеза про вирішальний вплив на формування українського етносу прото-булгар (гуно-булгар), що жили в Передкавказзі з II ст. до н.е. За Ф. Нурітдіновим, який коментує давньо-булгарський літопис “Історія Джагфара”, прото-булгари успадкували ім'я алано-булгар, давньотюрську мову гунів і традиції обох племен. На початку VII ст. *Велика Булгарія* розгашувалася і на території України, де знаходився її центр.

Автори цієї гіпотези вказують, що на Київській землі у V–VII ст. внаслідок зближення частини аланів, протобулгар северів (сіверян) та слов'яномовних груп утворилася *протоукраїнська слов'яномовна спільність*. Частина аланів-русів (булгари називали их буртгусами) підтримували хозар в х діях проти чорних булгар. Врешті-решт, руси з допомогою хозар оволоділи Наддніпрян-

щиною. Тут руси стали домінувати і згодом асимілювалися з протоукраїнцями [16, 5-11].

Вже згадуваний Я. Дашкевич вводить в обіг гіпотезу про утворення в прадавній час чотирьох етносів: *українського, новгородсько-псковського, російського і білоруського*. До нашого часу дійшло три з них. Всі названі народності східно-слов'янські, але у їх формуванні брали участь різні етнічні субстрати і суперстати (основні і нашарування). На український етнос, на думку Я. Дашкевича, мав переважний вплив іранський та норманський суперстат, на новгородсько-псковський – балтійський та норманський суперстат, на російський – угро-фінський суперстат, на білоруський – балтійський субстрат [17, 65-74].

Безумовно, подальший науковий пошук розсудить авторів, але для нашого дослідження незаперечним є те, що кожна з версій віддає належне саме Середньому Подніпров'ю, а більшість найобгрунтованіших гіпотез в історичній науці відводять полянам і росам територію Середньої Наддніпрянщини.

Підводячи підсумок висловленим думкам, слід відзначити, що населення Середньої Наддніпрянщини відіграло визначальну роль у формуванні та консолідації слов'ян, зародження державотворчих процесів, які передували утворенню могутньої давньоруської Київської держави.

Цей етап охоплює визрівання племен полян і росів до вирішення консолідуючих завдань як всередині своїх формувань, так і для об'єднання слов'янських племен-сусідів. Все це стало важливою складовою частиною неперервності історії українського етносу, що врешті-решт привела до утвердження могутньої держави східних слов'ян – Київської Русі.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Рибаків Б. Новая концепция предистории Киевской Руси (тезисы). – М.: // История СССР. – 1981. – № 2.
2. ПВЛ. – С. 213; Див.: Толочко П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси. В кн. "Славяне і Русь. (В зарубешной историографіи). – К., 1990. – С. 101.

3. Прокопій. “Історія” Кн. 3.; Маврикій “Стратегія”. Кн. XI. // Історія України. В документах і матеріалах. – Т. 1. – С. 30-31; Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси (тезисы). – №2. – С. 41.
4. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
5. Путешествие Ибн-Фадланда на Волгу. – М., 1939.
6. Аль-Масуді. // Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
7. Ібн-Даст. Книга добрих скарбів // Січинський В. Чужинці про Україну.
8. Повесть временных лет.
9. Довженок В., Линка Н. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось // МИА. – 1959. – № 70.
10. Приходнюк О. Археологічні пам’ятки Середнього Подніпров’я VII-X ст. н.е. – К., 1980.
11. Найбільш повно зміст цієї дискусії викладено в роботі П. Толочка “Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси”. (В кн.: Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С. 99-121. Тут переконливо спростовуються спроби окремих дослідників маніпулювати археологічними та письмовими джерелами аби довести справедливість своїх теоретичних побудов. На аналогічних позиціях стоять Б. Рыбаков (“Мир истории. Начальные века русской истории. – М., 1987; Новая концепция предистории Киевской Руси. та інші роботи); Б. Греков (“Киевская Русь”. – М., 1983.); М. Тихомиров (“Древняя Русь”. – М., 1975.) а також Л. Махновець (Див. коментарі Л. Махновця до “Повісті минулих літ”. В кн. Літопис Руський. – С. 12.) та інші.
12. Новосельцев А. “Мир истории” или миф истории. – М. // Вопросы истории. – 1993. – №1.
13. Golb N., Pritsak O. The khasarian hebrew documents of the tenth century. London.: Ithaka. – 1982.
14. Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 28.
15. Див.: Стрижак О. Звідки походить назва “Україна”? // Наука і культура. Щорічник. Україна. – К., 1986. – Вип. 20.
16. Максимов Е. Миграция в жизни древних славян. В кн.: Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990.
17. Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії українців. – К.: Родовід. – 1991. – 4 ч.

2.4. В часи Київської держави

Визрівання української народності відбулося в надрах зародження, зміцнення **Древньої Русі** як держави і здійснювалося разом з іншими народностями, які входили до її складу. Але, як підкреслюють дослідники, “найбільш інтенсивний історичний розвиток йшов не на півночі, а на півдні, в Середньому Подніпров’ї, і причому за багато століть до появи норманів” [1, 64].

Тобто, роль і значення Середньої Наддніпрянщини для формування української народності в часи Київської Русі мали унікальне значення. Щодо цього існують значні історіографічні дослідження.

Про роль і значення Середнього Подніпров’я (в більш вузькому значенні, як землі “Руської”, яка на початку відповідала означеній нами території) в час Київської Русі писало чимало дослідників. Зокрема, ця тема окреслена М. Грушевським в його 1-му томі “Історії України-Руси”, але найбільш ґрунтовно проблеми південної Київщини висвітлюються істориком в “Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.”, де описується час феодальної роздробленості держави. Про Середню Наддніпрянщину часів княжої держави ґрунтовні роботи написані Б. Грековим, Б. Рибаківим, М. Тихоміровим, В. Седовим, П. Толочко, колективом авторів Інституту історії України НАН України та ін. [2]. Однак всі вони лише епізодично досліджують цю територію, левову частку віддаючи Києву та великим політичним центрам держави.

Для формування населення Середнього Подніпров’я часів Київської Русі чи не найважливіше значення мав розвиток матеріального господарства, зокрема, землеробства. Орне землеробство на цій території було відоме населенню ще з скіфських часів. Однак у другій половині першого тисячоліття н.е. з’являється досконаліше орне знаряддя, розраховане не тільки на розпушування ґрунту, а в якійсь мірі і на перевертання пластів. Це вдосконалення підвищувало врожайність культур.

Про широке використання таких знарядь праці свідчать знахідки в тому ж Пастирському городищі на Смілянщині. На зміну вирубному землеробству приходять орне – із застосуванням

худоби як тяглової сили. Це підтверджується численними знахідками землеробських знарядь та залишків хлібних злаків, які знайдені на городищах цієї території і датуються IX–XIII ст.

Визначною пам'яткою у цьому відношенні є городище на *Княжій горі*, що знаходилося на правому березі Дніпра, трохи вище гирла Росі. Тут знайдено численні лемеші та наральники, серпи та коси, а також інші землеробські та сільськогосподарські знаряддя: лопати, мотики, кирки, ножиці для стрижки овець та ін. На території городища було виявлено багато хлібних ям і обвуглених зерен жита, проса, гречки, вівса та інших злаків [3, 66].

Подібною за своїм значенням археологічною пам'яткою є городище на *Дівич-горі* на лівому березі Росі біля села *Сахнівки* Корсунь-Шевченківського району. Тут виявлено сім лемешів і наральників, вісім кіс, чотири серпи, вісім ножиць для стрижки овець та інші сільськогосподарські знаряддя, а також зернові ями із залишками хлібних злаків. І в попередньому, і в даному городищі знайдені підтвердження того, що в час Київської Русі населення Середньої Наддніпрянщини широко використовувало *древньоруський плуг*. Особливість цих знахідок дозволили дослідникам виділити особливий *сахнівський етап* у формуванні матеріальної культури ранніх слов'ян [4, 25-40].

Не менш важливою галуззю господарства слов'янських племен Наддніпрянщини було скотарство. У всіх поселеннях археологи виявляють кістки бика, коня, вівці, свині. Їх кількість значно перевищує кількість диких тварин.

З розвитком сільського господарства активізується *ремісництво*. Ще в першій половині першого тисячоліття на Середньому Подніпров'ї металургія виділяється з домашнього господарства. Залізорудне ремесло досягає значних розмірів. На Пастирському городищі, а також інших поселеннях, виявлені досконалі на той час ковальські майстерні. Про це свідчать численні знахідки металевих виробів, виготовлених на високому рівні: рала (*Княжа гора, Ліпльавське* на Канівщині, *Дівич-гора* в Корсунь-Шевченківському районі), лемеші та чересла (*Воїнь* – Чорнобаївський район, *Княжа гора, Дівич-гора*), мотики (*Воїнь, Княжа гора*), матриця для тиснення металевих предметів (*Княжа гора, Дівич-гора*, уламки пилки (*Воїнь, Княжа гора*), рештки верстата (*Воїнь*) [5].

Особливого розвитку досягло ювелірне мистецтво ковалів. На *Княжій горі* виявлено золоті, срібні та бронзові прикраси. Там же знайдено позолочену булаву. Це свідчить про високу майстерність місцевих древніх ювелірів [6].

Значного розвитку на цій території набуває гончарне ремесло. На Середній Наддніпрянщині, як підтверджують археологічні розкопки, гончарний круг з'являється ще на початку першого тисячоліття н.е. У другій половині він широко використовується на всіх землях цього краю, про що свідчать знахідки посуду, що виготовлявся з допомогою гончарного круга, а також відповідних майстерень майже у всіх поселеннях цього часу.

На цій території ще в першій половині I тисячоліття головним типом поселення мешканців було неукріплене селище значних розмірів, що складалося з окремих жител наземного чи землянкового типу. У другій половині першого тисячоліття характер поселень докорінно змінюється. Вони стають укріпленими, значно збільшуються в розмірах. Хоча поряд продовжують існувати і неукріплені селища. Основою соціальної організації стає територіальна сільська община “верв”, яка об'єднує групу окремих і самостійних домогосподарств, що живуть по сусідству.

Про зміни в поселеннях мешканців цієї території свідчать численні знахідки в нижній течії *Росі*, на *Чернечій горі* на Канівщині. Найбільш повно досліджені поселення *Монастирок*, *Канівське* – нинішнього Канівського району, *Сахнівське* – Корсунь-Шевченківського району Черкаської області [7].

Залишки городищ та поселень часів Київської Русі виявлені також поблизу сіл *Вільхівець* та *Хохітва* Богуславського, *Великий Букрин* та *Шандри* Миронівського районів Київщини. Таким чином, як свідчать археологічні знахідки, можна говорити, що з IX ст. *центральна частина Подніпров'я, яка охоплювала обидва береги Дніпра, була найбільш господарськи розвиненою з-поміж інших регіонів півдня та центральної частини майбутніх українських земель.* Цей район відзначається певною єдністю археологічних пам'яток, що свідчить про значний ареал поселення наших древніх предків [8, 423, 426].

Цим можна пояснити появу саме у вказаному районі державного утворення, яке стало *первісним ядром Руської землі.* Можна

погодитися з тими дослідниками, які вважають, що в процесі формування давньоруської народності обов'язково мусило виділятися якесь одне ядро, що відіграло притягувальну роль для інших протонародностей. Таким ядром виявилася група племен, що мешкала в Середньому Подніпров'ї, на території Руської землі. Мова йде про плем'я полян, яке виступало, як твердять дослідники, зокрема, Б. Рибаків та В. Седов, саме об'єднуючим ядром, а не правлячою кастою [9].

Тут, на Середньому Подніпров'ї, розпочався процес складання соціально-класових структур особливо швидкими темпами. На зародження державності значний вплив також мали традиції, що склалися тут з найдавніших часів. Адже, як вказує академік П. Толочко, на Середньому Подніпров'ї традиції державності були відомі ще зі скіфських часів [10, 103].

Про населення Середнього Подніпров'я часів Київської Русі знаходимо чимало записів у давніх літописах. Одні з перших сягають початку X ст., часів, коли Ігорю довелося вести тривалу боротьбу з наростанням автономістичних тенденцій східнослов'янських племен. Зокрема, як пише літописець, трирічна боротьба з уличами закінчилася тим, що вони залишили Середнє Подніпров'я і відійшли на нижню течію *Дністра і Південного Бугу* [11, 31].

За часів князювання Ігоря на південних рубежах Київської держави, у безпосередньому сусідстві з Середньою Наддніпрянщиною, з'явилися **печеніги**. Костянтин Багрянородний в своєму "Поученні сину", пише "что пачинакиты (печенегы) стали соседними и сопредельными... росам", "если росы не находятся в мире с пачинакитами, они появятся не могут, ни ради войны, ни ради торговли" [12, 154].

З часом, як вказує П. Толочко, господарями південноруських степів аж до *Посулля і Поросся* стали печеніжські орди. Слов'янські поселення, що розташовувалися південніше цих рубежів, перестали існувати [13,45].

Відомо, що за часів князювання *Володимира* (980–1015 рр.) завершився тривалий процес формування території давньоруської держави. Визначилися і закріпилися кордони Київської Русі, які збігалися з кордонами східних слов'ян. Як вказують літописці, на

південному сході вони проходили по *Росі* та *Південному Бугу*. Володимир своїм головним завданням бачив зміцнення цих рубежів. Він будує могутні земляні вали і рови, що проходили по лівому берегу *Росі*, між нею і *Роставицею*. За твердженням П. Толочка, пороські земляні вали, ймовірно, складали єдину систему з валами Переяславщини, які доходили до *р. Суній* [13, 51].

Ярослав енергійно продовжив заходи із захисту південних кордонів Русі від кочівників. Початок спорудження нової лінії оборонних рубежів по *Росі* літописець відносить до 1032 року. “У рік 1032 Ярослав почав ставити городи по *Росі*”, – так записав літописець [11, 87]. Призначалася вона для запобігання раптовим набігам печенігів на руські землі. Він же свідчить про розселення в Пороссі “многих ляхов” [11, 101].

За припущенням П. Толочка, це, ймовірно, полонені Ярославом мешканці західних територій під час походу на червенські міста, і розселені тут, оскільки людських резервів на півдні Русі для оборони рубежів не вистачало [13, 78].

Чи не найчастіше в літописних джерелах згадується Середнє Подніпров'я у зв'язку з описом *Переяславської землі*, яка займала особливе становище. Про це докладно йдеться у фундаментальній праці Н. Корінного “Переяславська земля” [14].

Дослідження на основі залучення значного джерельного матеріалу детально розглядає основні проблеми політичного, соціально-економічного і культурного розвитку Переяславської землі, і зокрема: становлення державної території князівства, його адміністративно-політичний уклад, вплив на інші землі. Значна увага приділена стану розвитку сільського господарства, ремесел, промислів, торгово-економічних зв'язків, культури. У монографії особлива увага зосереджується на дослідженні ролі Переяславської землі в розвитку українського народу, як однієї з найважливіших земель ранньодержавного об'єднання “Руської землі” територіального і політичного ядра Київської Русі.

Докладність викладу матеріалу цієї фундаментальної праці дає змогу в нашому дослідженні дещо менше говорити про Переяславщину часів Київської держави, зупиняючись лише на тих моментах, про які в роботі сказано мимохідь.

В літописах місто **Переяслав** згадується в договорі Русі з Візантією, який датується 907 роком, як одне з трьох найбільших міст Київської держави. Про це пише літописець у Іпатіївському літописі [11, 221]. (Хоча існує чимало версій про заснування цього міста ще у IX ст. Однак у науковому обігу на даний час недостатньо підтверджень цьому, і тому ця думка залишається на рівні гіпотези і не більше). Пограничний стан Переяславського князівства робив його найбільш престижним, хоча і надзвичайно небезпечним, виводив на передній край боротьби з кочівниками.

Після битви на р. Альті (у 1068 році) **половці** захопили Переяславську землю, що призвело її до запустіння на тривалий час [11, 312]. (Літописець з приводу цієї події записав: “Прийшли іноплеменники на Руську землю, половці многі. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на річку Альту. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив бог на нас поганих, і побігли руські князі, і перемогли половці”).

Дослідники вказують, що, за підтвердженням літописних джерел, половці з 1061 по 1201 рік здійснили на Київську Русь 46 нападів, в тому числі на Переяславщину – 19. Відомо, що Володимир Мономах розбив половців і вигнав їх з Переяславської землі. Однак страшна засуха 1092–1093 рр. знову погнала цих кочівників на Середнє Подніпров'я.

Лише в 1103 р. спільними зусиллями руських князівств вдалося завдати значної поразки половцям. Ще одним підсумком цієї перемоги стало переселення зі степу *печенігів і торків* і розселення їх на південних рубежах Русі. Згодом вони стали певним щитом, що брав на себе перші удари половців. Тоді ж відновлюється *Посульська та Пороська* оборонні лінії. За повідомленнями літописців, у 1121 р. Володимир Мономах виганяє із південних районів Русі печенігів, берендеїв та торків.

Про цю подію літописець пише: “У рік 1121 прогнав Володимир берендичів із Русі. А торки і печеніги самі втекли.” (Київський літопис. – С. 178.) На думку П.Толочка, це була далеко не ординарна подія, яка мала далекосяжні результати для південних околиць Київської держави, тобто для Середнього Подніпров'я. Вчені з'ясовують, як вдалося здійснити це вигнання агресорів Воло-

димиру, адже відомо, що саме в 20-х роках XII ст. печеніги, берендеї та торки були особливо сильними і значно посилили свій тиск на південні рубежі держави. Висловлюється думка, що ця подія відбулася не в 1121 році, а в 1120 [13, 105-106].

Переяславське князівство було у політичному відношенні своєрідним трампліном на Київський стіл, тому за нього розгортається міжусобна боротьба. Зокрема, так трапилося у 1136–1139 рр. В круговерть боротьби за столицю Русі Київ втягуються переяславські князі. Як правило, в Переяславі сиділи князі, які або готувалися до вступу на великокнязівський стіл, або ж отримували це місто як компенсацію за відмову від претензій на Київ. Такий стан приводив до того, що переяславські князі змінювалися частіше, ніж посадники якого-небудь пограничного замку [13, 123].

Особливе становище займало Середнє Подніпров'я і, передусім, міста *Переяслав* та *Канів*, в часи боротьби князя Ігоря з половцями у 1184–1185 роках Спершу руські дружинники отримували досить значні перемоги над агресорами. Однак у травні 1185 року на річці Каялі русичі зазнали поразки, яка обернулася катастрофою для Ігоря, а також значною бідю для всієї Південної Русі. Як вказують літописці, половці ринулися на переяславську та київську землі. *Кончак* палив міста в Посуллі, хан *Кза* грабував околиці *Переяслава* [15, 335-341].

На боротьбу із загарбниками піднялися всі південні землі Русі. Найбільш відомою фігурою серед тих, хто очолив боротьбу проти кочовиків, став переяславський князь Володимир Глібович. Битва 1185 року біля стін *Переяслава*, коли руські дружинники під командою Володимира Глібовича відкинули кочівників і погнали в Степ, стала важливою подією давньоруської історії.

З Переяславською землею, часом князювання Володимира Глібовича, пов'язана і поява першої згадки терміну **“Україна”**. Іпатіївський літопис від 1187 року описує смерть князя Володимира Глібовича, очевидно, переказуючи пісню дружинників, і вказує: “И плакашася по немь вси Переяславци: бо любя дружину и злата не сбирашеть, имения не щадяшеть, но даяшеть дружине; бо князь добр и крепокъ на рати, и мужеством крепокъ показаяси, и всякими добродетелями наполнень, о немже Украина много постана”.

У перекладі Л. Махновця цей фрагмент літопису звучить так: “...і плакали по ньому всі переяславці. Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відначався, і всякими доброчесностями (був) сповнений. За ним же Україна багато потужила” [15, 343]

Пізніше термін “Україна” тривалий час вживається виключно для назви території Середнього Подніпров’я, яке в силу історичних умов стало центром дальшого формування і консолідації етносу, народу, що здобуває назву “український”. За твердженням К. Гуслистоного, саме тут утворюється етнічне ядро, до якого тяжіло населення інших українських земель [16, 7].

Літописці згадують Середнє Подніпров’я і у зв’язку з походами на початку XIII століття князя Галицько-Волинського Романа Мстиславовича, який приєднав до своїх володінь Київщину та Середню Наддніпрянщину, а також з іменем Данила Галицького, який намагався заволодіти Пороссям [17, 123].

Оскільки слово “Україна” вперше було вжито, як це засвідчують літописи, щодо земель Середньої Наддніпрянщини, то для нас є важливим питання про зміст цього слова, тобто його етимологія. Слід відзначити, що чимало авторів трактують значення слова “Україна” як “окраїнну землю”, вкладаючи в це визначення різний смисл. М. Грушевський – як окраїну земель, заселених слов’янами, О. Субтельний – як “землю скраю”. Розуміння слова “Україна” як окраїни стало домінуючим у XIX ст. у працях російських та польських істориків.

Більшість сучасних вчених етимологію цього терміна визнають як похідну від загальнослов’янського слова “край” у значенні земля, країна, край, область. В українській мові слово “Україна” протягом XV – XVII ст. послідовно трансформувалося у визначення краю – країни – землі до назви етнічної території українського народу [18].

На наш погляд, більш вірогідним є трактування походження слова “Україна” саме від давньослов’янського слова “край”, в розумінні земля, країна, а не окраїна, оскільки перші згадки про його вживання відносяться до того періоду, коли ця земля була консолідуєчим центром, а не окраїною землею.

У писемних джерелах періоду Київської держави згадуються укріплення і замки, великі міста-фортеці, що розміщувалися на Середньому Подніпров'ї. Вони були центрами оборони, ремесла, торгівлі. Слід відзначити, що за кількістю міст, згаданих у літописах, територія Середнього Подніпров'я займає одне з провідних місць серед інших територій Київської держави [19].

Серед найвідоміших міст, описаних літописцями, – місто **Родень**, перша згадка про яке належить до 980 року [11, 46]. Місто було резиденцією особливо заможних феодалів. Детально описує археологічні знахідки цього давньоруського середньоподніпровського міста Г. Мезенцева, яка тривалий час вивчала околиці Канева. Особливо цінними є знайдені 12 скарбів з коштовними прикрасами із золота і срібла [20].

Канів у літописах вперше згадується під 1144 роком у зв'язку із заснуванням тут церкви Святого Юрія, яка пізніше стала називатися Успенським собором. “У той же рік (1144) закладена була церква канівська святого Георгія (Побідоносця) Всеволодом-князем, місяця червня в дев'ятий день” – так записав літописець про цю подію [11, 197]. Однак існують твердження про існування Канева ще в XI ст. [21, 28].

Пізніше Канів став значним передовим опорним містом у боротьбі з половцями. В ньому завжди знаходилися значні військові сили, які несли сторожову службу із захисту південних рубежів.

Воїнь згадується в “Повісті минулих літ” під 1055 роком. “У той же рік зимою пішов Всеволод на торків до (города) Воїня і переміг торків”, записав літописець [11, 99]. Більше трьох століть місто стояло на сторожі південних рубежів Київської держави. Існує декілька версій щодо розташування літописного міста Воїнь. Однак, ми схилиємося до тверджень В. Довженка, М. Барсова, О. Погодіна [22], що місто розташовувалося на правому березі Сули на відстані близько 2 км від злиття її з Дніпром. (До створення Кременчугського водоймища тут існувало село Воїнська гребля Глобинського району Полтавської області). Літописець показує Воїнь також в 1079, 1110 роках. У 1184 році його спалили половці [11, 135, 187].

Про **Пісочин** літописець вперше згадує під 1092 р. Місто відіграло роль міцного вузла оборони в системі надсулійської стратегічної лінії на південних кордонах Київської держави.

Літописець пише: “У рік 1092, влітку була засуха, так що вигорала земля, і багато борів загоралися самі, і болота. Багато знамень бувало на землі, і рать велика була од половців звідусіль, і взяли вони три городи: *Пісочен, Перволоку, Прилук*, і багато сіл попустошили” [11, 141]. (Переклад Л. Махновця). Місто Пісочин, як сторожове укріплення на Супої, поблизу нинішнього села Піщане, Золотоніського району згадується від 1172 року [23, 2, 555].

Желні згадується під 1116 р. в Іпатіївському літописі. “Ярополк же поставив город Желні дручанам, яких він забрав був у полон”, так пише літописець [11, 1, 210]. Місто було опорним пунктом для захисту південно-східних кордонів Русі. На такій локалізації цього міста стояли історики О. Погодін, М. Максимович [24].

Місто знаходилося на правому березі Сули, нині залишки городища віднайдені поблизу села *Жовниче* Чорнобаївського району Черкаської області.

Опорним містом на Росі був **Корсунь**, який згадується від 1032 року у зв'язку із спорудженням міст-фортець Пороської лінії Ярославом [11, 1, 101].

Видатне місце в історії Середнього Подніпров'я дослідники відводять городищу **Монастирок**, яке знаходилося між селом Зарубинці і хутором Монастирок, напроти Переяслава. Це поряд із селом Трахтемирів Канівського району Черкаської області. Останнім часом городище ототожнюється з літописним Зарубом, який згадується неодноразово в літописах з XI по XIII ст.

Вперше літописець згадує про місто **Заруб** в 1096 році. Коли Святополк і Володимир воювали з половцями. Руські дружинники “прийшли до города Заруба, і тута перебрели ріку.” Про зарубський брід літопис згадує у зв'язку з перемогою хана Боняка над торками і берендеями у 1105 році. У 1146 році Ізяслав “перейшов Дніпро бродом коло города Заруба, і тут прислали до нього послів чорні клобуки і все Поросся, і сказали йому: “Ти наш князь”. У 1151 році літописець знову, описуючи бої з половцями, згадує Заруб та Зарубський брід [11, 1, 352]; [15, 140, 160, 199, 243]. Зарубський

бхід у ХІХ ст. – це так звана Трахтемирівська мліна на Дніпрі шириною близько 250 метрів, глибиною трохи більше метра. Нині це високі води Канівського водоймища.

Біля села Сахнівки Корсунь-Шевченківського району археологи виявили городище періоду Київської Русі, про яке згадують і літописці. Воно знаходилося на **Дівич-горі**. Тут знайдено чимало прикрас, монет, зброї, знарядь праці і побутового інвентаря ХІІ ст. [25, 128].

У 1192 році літописець згадує місто **Дверен**, що знаходилося на березі річки Рось, поблизу нинішнього села Деренківець Корсунь-Шевченківського району. У рік 1192 “тої ж зими послав Рюрик (посла) по Кувтундія в Половці, і половці, взявши його, приїхали до Рюрика. Рюрик тоді, одаривши половців дарами многими і водивши їх до присяги, одпустив їх до себе, а Кувтундія зоставив у себе і дав йому город на Росі Дверен Руської землі заради” [15, 351].

Місто *Дверен* знаходилося поблизу нинішнього села Набутів Корсунь-Шевченківського району на лівому березі Росі, навпроти с. Деренківець. Там віднайдено городище давніх часів, яке носило назву **Очаків**.

Місто **Богуслав** літописець згадує поряд з Корсунем та Каневом за 1195 рік [15, 356]. Початок заснування його відноситься до 1032 року, часу спорудження Ярославом укріпленої Пороської лінії міст [11, 1, 87].

Неподалік од цих місць знаходилося іще одне літописне місто, яке носило назву **Боровий**. Восени 1190 року половці напали зненацька на місто Чюрянів. “А поїхавши звідти, вони отаборилися по річках Висях і, давши тут перепочити коням своїм поїхали до города Борового...”, – так оповідає літописець [15, 350]. Місто знаходилося на правому березі Росі поблизу селища міського типу Стеблева Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

З трагічними подіями 1185 року пов’язана згадка літописцем міста **Глібова**: “Сказав же тоді Ігор: “...багато убивств і кровопролиття вчинив я в землі християнській, що я ж бо не пощадив християн і взяв у здобич город Глібів коло Переяслава” [15, 339]. Місто знаходилося на правому березі Трубежа, залишки городища виявлені поблизу села Пристром Переяслав-Хмельницького району Київської області.

На лівому березі *Дніпра* на річці Супій ліпосець згадує іще про одне місто, яке носило назву *Дубниця*. У році 1155 “прийшли знову половці (по викуп) за мир і стали по город Дубницю і аж до верхів’я ріки Супою” [15, 265]. Місто **Дубниця** знаходилося поблизу правого берега устя Супою. Нині віднайдені залишки городища поблизу села Бубнівська Слобідка Золотоніського району Черкаської області.

У серпні 1179 року руські воїни виступили на *Переяславщину*, вони чекали половців для замирення, однак ті почали пограбування околиць Переяслава. “Почувши ж це, князі руські пішли на ріку Сулу і стали поблизу городища Лукомля” [15, 326-327]. Це писемна згадка іще про одне місто княжої доби на Середньому Подніпров’ї.

Городище **Лукомль** знаходилося на правому березі Сули поблизу нинішнього села Лукім’я Оржицького району Полтавської області, в урочищі Городок.

З подіями, пов’язаними із переговорами з половцями, пов’язаний запис літопису про місто **Малотин**, що знаходилося на лівобережжі Середньої Наддніпрянщини в час Київської Русі. Цей запис від 1140 року. Літописець записав з приводу цієї події: “Того ж року прийшла половецька земля і князі половецькі (по викуп) за мир. Всеволод із Києва, а Андрій (Володимирович) із Переяслава (прийшли) до (города) Малотина і вчинили мир із ними” [15, 193].

Існує принаймні дві версії щодо розміщення цього міста. Перша: місто розташовувалося на лівому березі *Оржиці*, поблизу нинішнього села *Малютинці* Оржицького району Полтавської області; друга: за твердженням М. Пономаренка, і яку ми підтримуємо, – що поблизу хутора *Миклашевського* Чорнобаївського району Черкаської області, нині затопленого Кременчуцьким водоймищем.

Іпатіївський літопис згадує поселення **Ташань** від 1146 року як укріплений пункт, що споруджений для захисту Переяславської землі [15, 203].

Про місто **Римів** літописець згадує від 1185 року в час походу Ігоря Святославовича на половців, коли воно було захоплене останніми [15, 341]. Місто знаходилося на правому березі Сули, залишки городища віднайдені біля села *Велика Бурімка* Чорнобаївського району Черкаської області.

Такий перелік міст Середньої Наддніпрянщини часів Київської Русі, що описуються в літописних джерелах. Відносилися вони до *Пороської та Посульської оборонних ліній*, і були важливими фортифікаціями у боротьбі проти агресивних південних сусідів.

М. Пономаренко дає свою класифікацію створення оборонних рубежів південної Київщини, посилаючись на літописні джерела. У 988 році князь Володимир “нача городи ставити”, зокрема, “и на Суле”, а у 1032 р. князь Ярослав “поча ставити городы по Рьси”. Виникають стратегічні оборонні лінії з опорними пунктами-фортецями: Дніпрянська (Заруб XI ст., Канів X ст., Родень IX ст., Митлашівське городище X ст.) Надросянська на Правобережжі (Корсунь XI ст., Дверен XII ст., городище Дівиця X ст.) і Надсулянська на Лівобережжі (Воїнь X ст., Желні XII ст., Кизивер X ст., Боромль XI ст.), існувала також надсупійська оборонна лінія (фортеця Пісочин, городища біля Калеників Золотоніського району, Ташані Переяславського району).

На лівобережжі виявлено також городища Київської Русі біля сіл *Ліпляве, Бубнове, Ляцівки, міста Золотоноші*, віднайдені також залишки селищ біля сіл *Комарівки, Котлова і Мутих*, могильник поблизу *Келеберди* [26, 15]. Така класифікація значно доповнює наші знання, і ще раз доводить про значний розвиток укріплень, їх концентрацію на Середньому Подніпров'ї.

Землі Середнього Подніпров'я зробили великий внесок у розвиток самобутньої культури народу Київської Русі. Мова йде, насамперед, про високохудожні зразки матеріальної культури, які були створені населенням цієї території. Це – виготовлені на Княжій Горі діадеми, шийні гривни, колти, оздоблені різнокольоровими емаллями, золоті та срібні намиста, гривни, персні, скроневі кільця, сережки, підвіски, лунниці, зміювики, амулети, які є кращими зразками ювелірного мистецтва Київської Русі [27, 372].

Тут розвивається дерев'яна скульптура, архітектура, яка мала самобутні риси і відповідним чином впливала на кам'яне церковне будівництво, що розвинулося після прийняття християнства. Про це пишуть літописні джерела.

При описі **Канева** розповідається про згадувану вище церкву Григорія Побідоносця [15, 197, 334]. При описі **Переяслава**

літописець згадує церкви Феодора Стратилата [15, 128], Успіння Богородиці [15, 154], Андрія Первозваного [15, 128], Архістратиґа Михаїла (Михайлівський собор) [15, 127, 172, 180, 193, 199, 224, 225, 234, 239, 343, 394], монастир Іоана Предтечі [15, 202, 206, 207].

Про особливу роль населення Середнього Подніпров'я за часів Київської Русі оповідають також художні твори цього періоду, і найвидатніший з них – **“Слово про Ігорів похід”** [28].

Цей знаменитий поетичний твір періоду Київської держави оповідає про реальні події, що відбувалися на прикордонні Русі, південному кордоні великої держави, що виходив прямо в *Степ*, де гуртувалися войовничі кочовики. Твір зображує постійну тривогу русичів, коли смертельні вороги могли з'явитися будь-якої миті. Мирний ратай завжди тримався тут однією рукою за меч, другою за рало. Як пише автор “Слова”, були такі часи, коли в цих краях “рідко ратаї гукали, та часто ворони граяли, трупи собі ділячи” [28, 22].

Чимало дослідників в наш час розшифровують історичну інформацію, яка закладена в “Слові”. І хоча поетичний твір вказує точні адреси подій, зокрема, називає міста Середнього Подніпров'я, до цього часу досконало не досліджено питання про власне місце цього краю в стародавній поемі. До 800-річчя виходу “Слова про Ігоревий похід” з'явилося чимало досліджень про мовну, історичну цінність цього видатного твору.

Однак, незважаючи, на постановку питання про необхідність детальнішого вивчення традицій, особливостей населення території, які описує “Слово”, що дало б можливість значно краще зрозуміти сам дух поеми, поки що проблематика залишається мало дослідженою. За винятком кількох публікацій місцевих дослідників, зокрема, Іщенка М. Є. з Канева, які ґрунтовно окреслюють напрямки пошуків [29], до цього часу відсутні фундаментальні праці з даного питання.

Середнє Подніпров'я в час, про який оповідає твір, включало південний сектор двох найвизначніших в долі Київської держави князівств – *Київського* та *Переяславського*. Тут вирувало бойове життя трьох основних оборонних ліній Русі від степових кочівників: *Дніпровської, Пороської та Посульської*. Незважаючи на

постійну загрозу з боку кочового Степу, на південних землях Київського і Переяславського князівств жило чимало людей. Вони зводили оборонні рубежі по обидва боки Дніпра, в межах Середнього Подніпров'я по Росі і по Сулі, що являли собою складну, розгалужену систему оборони Київської держави.

Під керівництвом **Володимира Великого**, одного з персонажів “Слова”, дружинники у 980 році здобули перемогу в Родні, що біля Канева. За автором “Слова”, міста Заруб, Канів, Родень склали передову частину Подніпровської оборонної лінії, а вгору по Дніпру від Канева розміщувалися багатирські застави: **Чучин, Іван, Святополч, Вітачев** та ін.

В проміжках між містами та заставами в час, який описує “Слово”, з'явилося ціле намисто більш дрібних форпостів. Про них дуже мало пишуть відомі літописи. Більше відомостей знаходимо за результатами археологічних досліджень давньокиївського періоду. Так, у 1987 році археолог В. Петрашенко досліджувала **Тригорівське городище** на Канівщині. Її дослідження переконують, що в X ст. це було місто не менше, аніж літописні міста [30].

В таких невеликих укріпленнях жили князівські і боярські дружинники, ремісники, торговці та селянське залежне населення, готове в потрібний час утворити ополчення для оборони краю. В Букринській луці Дніпра вище *Канева* археологи віднайшли більше десяти таких форпостів. Деякі з них були зовсім невеликими. Зокрема, віднайдені городища понад річкою Росава: *Межиріч, Бабичі, Полствин, Мартинівка, Степанці, Заросава, Маслівка, Ємчиха* [30].

Як вказує М. Іщенко, Канів в епоху “Слова” був центром всього напівавтономного Поросся, збірним пунктом руських дружин, звідки рать виступала на боротьбу з войовничими кочівниками [29].

Коли великий київський князь довідався про поразку військ Ігоря на Каялі, він негайно оголосив термінову мобілізацію південноруських сил. Лавретіївський літопис свідчить: “А князь Святослав послав по синів своїх і по всіх князів, і зібралися до нього в Києві і виступили до Канева” [23, 1, 59].

Перші полки Святослава прибули до Канева 21- 22 травня 1185 року. Тут “стали стяги Рюрикові” та інших князів. Вони організували міцну оборону переправ через Дніпро в районі Вітичева, Заруба та Канева, через які половці намірялися напасти на Правобережжя. Самі ж дружинники, очолювані Святославом, переправилися через Дніпро в районі Зарубського перевозу і вирушили понад Дніпром, аби відрізати половецькі війська від Степу.

Вирішальний бій вони планували дати під Переяславом-Руським. Половецькі війська переважну більшість своїх походів здійснювали через Посульську лінію. На їх шляху стояли згадувані вже міста Воїнь, Желнь, Пісочин, а також фортеці Малотин, Дубниця, Римів на Сулі. Біля кріпосних стін цих укріплень розгорталися запеклі битви з ордами Кончака, які описує “Слово”.

Се в Римові кричать під шаблями половецькими,
а Володимир під ранами.

Туга і печаль сину Глібовому! [28, 26]

(В перекладі М. Рильського місто Римів звучить як Ромен.)

Так описується в поемі трагедія одного з найбільших міст того часу на Середній Наддніпрянщині – **Римова**. Дослідники відводять йому місце, як вже згадувалося, біля нинішнього села Велика Бурімка Чорнобаївського району. Поема згадує Римів у “золотому слові” Святослава, у якому передаються достовірні історичні події, про що засвідчив літописець: “Половці вернулися од Переяслава і, йдучи мимо, пішли приступом до города Римова, а римовичі заперлися в городі. І коли вони вилізли на заборолу, то тут же за божим помислом упали дві городниці з людьми прямо до ворогів, і на інших городян найшов страх. І котрі ж городяни вийшли з города і билися, ходячи по римівському болоту, то ті уникали полону, а хто zostався в городі, то всі взяті були” [15, 341].

Власне, битва за Римів стала завершальною в сумному Ігоревому поході. Автор “Слова” завершує свою поетичну розповідь, описуючи трагедію Римова, закликком “поблости золотий стіл київський”. Він закликає руських князів “Вступіте в золоті стремена”, “Стріляй Кончака, поганого кощя”, “Загородіте полю ворота своїми гострими стрілами, за землю Руськую!” [28, 37].

Величний поетичний твір древності “Слово про Ігорів похід” іще раз показує роль і значення населення Середнього Подніпров’я в часи Київської держави, в період смутний – феодальної роздробленості. Тобто, билинні Поросся і Посулля займають своє конкретне місце в давньоруській історії, про що ще раз нагадує цей твір.

Понад Россю та й понад Сулою
городи поділено!

А вже Ігорового війська славного
не воскресити! [28, 37].

В часи Київської держави на формування населення Середнього Подніпров’я мав вплив іще один етнічний елемент – різноманітні тюркські поселенці, що відомі під загальною назвою *чорні клобуки*. Як вказує М. Грушевський, це *печеніги, торки, берендичі, коуи, каєтичі*, які певний час жили на Пороссі, від Тясмина до Дніпра [31, 31-32].

Поряд з цими племенами, за твердженням літописця, на землях Середнього Подніпров’я продовжувала жити досить значна кількість місцевого населення, переважно в містах. Вони мирно співіснували [23, I, 344].

Як вказують дослідники, **чорні клобуки** зберігали кочовий спосіб життя, язичницьку віру. Вони кочували по багатих пасовищах Поросся. Разом з тим, у XII ст. брали активну участь у справах Київської держави, заявляючи про свою відданість київським князям. Однак вони були самостійним об’єднанням, переслідуючи на всіх поворотах історії власний інтерес.

За М. Грушевським, чорні клобуки були поселені київськими князями на частині Подніпров’я, його порубіжжі, з метою оборони від половців, і цієї мети було досягнуто. У XII ст. половці рідко проникали далі Поросся, в’язнучи у боях з чорними клобуками. Крім того, чорні клобуки надавали київським князям дешеве і численне військо, особливо для боротьби з половцями, а також і з іншими ворогами держави [31, 31-32].

Однак, ці позитивні сторони впливу чорних клобуків на населення Середнього Подніпров’я супроводжувалися і негативними факторами. Особливо це проявлялося, коли у них з’являлася своя власна політика в час масових агресій кочівників, які намагалися будь-що знайти з чорними клобуками союз. Тоді

київським князям доводилося вирішувати складні питання нейтралізації своїх союзників.

На союз з чорними клобуками розраховували і місцеві князі в часи міжусобних війн. У 1203 році Роман Мстиславович, князь Галицький, використавши чорних клобуків, які допомогли йому, практично без особливого опору завоював Середнє Подніпров'я, оволодів Києвом. Однак у 1204 році Ольговичі та Рюрик, найнявши половців, повернули Київ та його південні околиці. Хоча це було страшно за своїми результатами повернення. Київ був пограбований варварами вщент, жителі частково винищені, частково забрані в половецький полон. Чорні клобуки при цьому займали нейтральну позицію. Ці події детально описує М. Карамзін, посилаючись на літописні джерела [31].

По-друге, як вказує М. Грушевський, чорні клобуки негативно впливали на своїх сусідів – слов'ян, тобто безпосередньо на мешканців Середнього Подніпров'я, “своєю степовою дикістю і грубістю” [30, 300-301]. Хоча цілком ймовірний і зворотний процес, коли місцеве населення впливало на чорних клобуків.

Окремо стоїть питання про те, чи мали чорні клобуки свої міста тут, на Середньому Подніпров'ї? Як свідчить літопис, такими були міста Кульдюрів, Чюрняїв, Куниля.

Про місто **Кунилю** читаємо в літописі від 1150: “А Ізяслав рушив на (городи) Гольсько та Кунилю в Чорні клобуки” [15,230]. Окремі дослідники відводять цьому місту поселення на правому березі Гірського Тікича, можливо поблизу нинішнього села Конела Жашківського району Черкаської області [15, 556].

Кульдюрів згадується в літописі від 1190 року у зв'язку з тим, що “Святослав (Всеволодович) стоїть, зібравшись, біля (города) Кульдюрова” [15, 351]. Л. Махновець припускає, що знаходився Кульдюрів на лівому безезі Тясмина, нині місто Сміла Черкаської області.

У тому ж 1190 році літописцем описуються події пов'язані з містом **Чюрняїв** [15, 349]. Л. Махновець припускає, що Чюрняїв належав чорноклобуцькому хану, і знаходився, можливо на місці нинішнього села Чорнявка Черкаського району, або ж поблизу нинішнього села Чорна Кам'янка Маньківського району Черкаської області [15, 576].

Однак, на нашу думку, це не були міста, як політичні та господарські центри чорних клобуків, а тимчасові резиденції їх правителів. Коли б це було не так, то залишився б значний шар археологічних знахідок, більш детальний опис в тих же літописних джерел.

Отже, на формування населення Середнього Подніпров'я часів Київської держави мали вплив різноманітні племена, які жили тут і мирно співіснували з місцевим населенням тривалий час. Це були поляки, що поселилися на порубіжжі в середині XI ст., вихідці з Галичини та Волині, які прийшли сюди на початку XIII ст., неслов'янські племена чорних клобуків, які жили тут в середині XII ст.

Але вони не справили, як переконливо доводить більшість дослідників, вирішального впливу на місцеве населення, оскільки не створили ніяких державних організаційних структур, жили відособлено, як чорні клобуки. Хоча вони стали важливим демографічним вкрапленням, що позначилося на формуванні культури місцевого населення.

Населення Середнього Подніпров'я в часи Київської Русі виступало важливим форпостом у захисті держави від агресивних південних сусідів. Тут функціонувало чимало міст-фортець, які водночас з оборонними функціями були значними господарськими, ремісничими центрами, а ряд з них були і політичними суб'єктами (Канів, Переяслав, Корсунь).

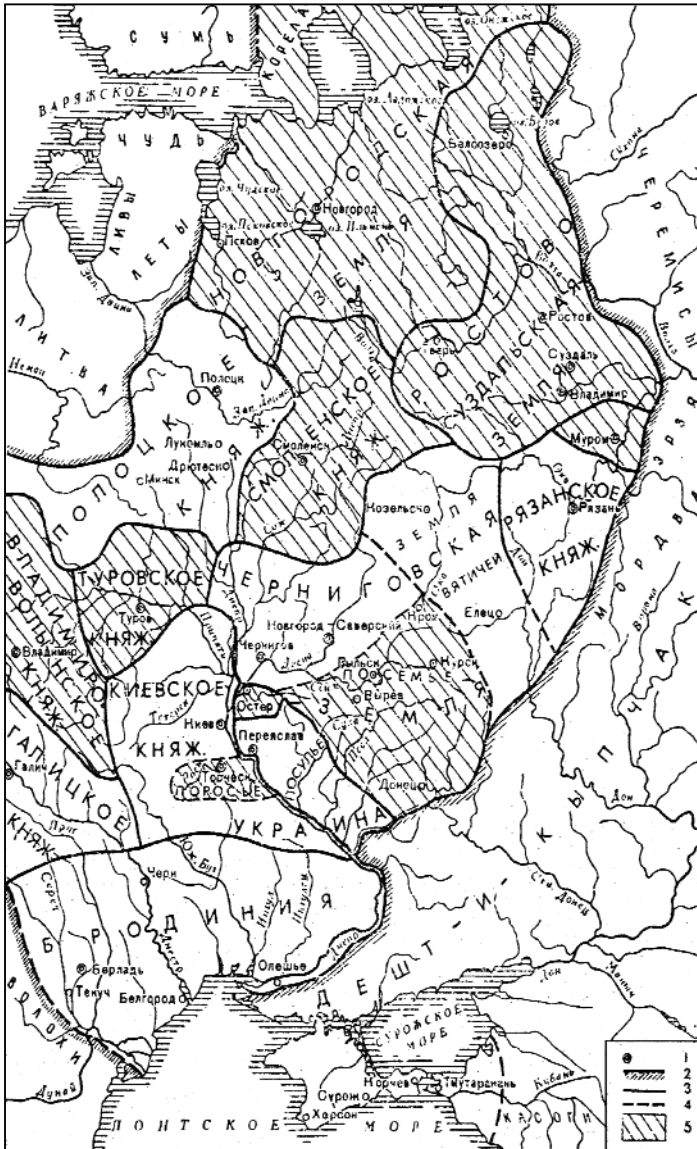
До одного з найважливіших висновків слід віднести і той, що в часи давньоруської держави відбулося формування давньоруської чи східнослов'янської етнокультурної спільності, з якої відбулося «виділення української, так само як російської й білоруської народності» [33, 47], й що біля витоків її знаходилося Середнє Подніпров'я.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси. – №2.
2. Греков Б. Киевская Русь. М., 1953; Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1980; Тихомиров М. Происхождение названия “Русь” и “Русская земля” // Русское летописание. – М., 1979; Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1979; Толочко П.

- Древняя Русь. – К., 1987., Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К., 1989.
3. Див.: Мезенцева Г. Канівське поселення полян. – К.: Наукова думка, 1965.
 4. Приходнюк О. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VII-X ст. н.е. К.: 1980.
 5. Приходнюк О. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VII-X ст. н.е. – К., 1980. – С. 129-131; Пономаренко М. Золото-ніщина. – Черкаси, 1992. – С.15.
 6. Хвойка В. Древние обитатели Среднего Поднепров'я и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С. 151; Давня історія України. – К., 1994. – С. 9.
 7. Див.: Максимов Є., Петрашенко В. Городище Монастирьок VIII–XIII ст. на Середньому Дніпрі // Археологія, 1980. – Вип. 33. – С. 320; Мезенцева Г. Канівське поселення полян. – К., 1965; Приходнюк О. Ранньо-середньовічне слов'янське поселення на р. Рось // Дослідження з слов'янорусської археології. – К., 1976. – С. 101-119.
 8. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
 9. Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М.: Наука, 1982. 589с.; Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР. – М., 327с.
 10. Толочко П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси. В кн.: Славяне і Русь (в зарубешній історіографії). – К., 1990.
 11. Повесть временних літ. – К., 1989.
 12. Цит.: за Микулин А. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей до VII в. н.э. //ВДИ, – 1941. – №1.
 13. Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987.
 14. Коринный Н. Переяславская земля. X – первая половина XIII века. – К., 1992.
 15. Київський літопис. – К., 1989.
 16. Гуслистый К. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). – К., 1963.
 17. Крип'якевич І. Історія України". – Львів, 1990.
 18. Див.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х ч., – М., 1953. – Т. IV; Словник української мови в 2х т. – К., 1979; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1991;

- О. Субтельний. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 17; Українська народність, нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К., 1989. – С. 84.
19. Див.: Моргунов Ю. О формировании степной границы на Переяславском Посулье. // V Междунар. конгр. археологов-славистов. – К., 1988. – Т. 2. – С. 286-289. Тут дослідник класифікує поселення X - кінця XII ст.: на літописні міста, відкриті поселення (селища), городища. Тим самим підкреслюючи, що далеко не всі поселення були згадані в літописах. Автори “Нарисів стародавньої історії Української РСР” вказують, що за кількістю міст, згаданих у джерелах... Середнє Подніпров'я займає одне з перших місць” (Вказана праця. – С. 462).
20. Мезенцева Г. Давньо-руське місто Родень: Княжа гора. – К., 1968.
21. Бондар М. Прошлое Канева и его окрестностей. – К., 1971.
22. Погодин А. Лекции по славянским древностям. Харьков, 1910. – С. 98.; Барсов Н. Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885. – С. 37; Довженок В. Древноруські городища-замки // Археологія. Т. 13. – К., 1961. – С. 94-105.; Довженок В., Гончаров В., Юра Р. Древноруське місто Воїнь. – К., 1966.
23. Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – Спб., 1848.
24. Погодин А. Лекции по славянским древностям. Харьков, 1910. – Т. 3. – С. 100; Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1992. – Т. 2. – С. 417.
25. Див.: Археологія Української РСР. Первісна археологія. – К., 1971
26. Пономаренко М. Золотоніщина. – Черкаси, 1992.
27. Історія українського мистецтва. – К., 1966.
28. Слово про Ігорів похід. – К., 1939.
29. Іщенко М. По Росі, по Сулі гради... Черкаси. // Черкаська правда. – 1987. – 19 березня.
30. Петрашенко В. Лесостепное Правобережное Поднепровье в VIII–X вв. // Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1982. – 17 с.
31. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття. – К., 1991.
32. ПСРЛ. Т. XXV. С. 100-101; Карамзин Н. История государства российского. – М., 1988. – С. 66.
33. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; Під ред. В. А. Смолія. – К., 1997. – 416 с.

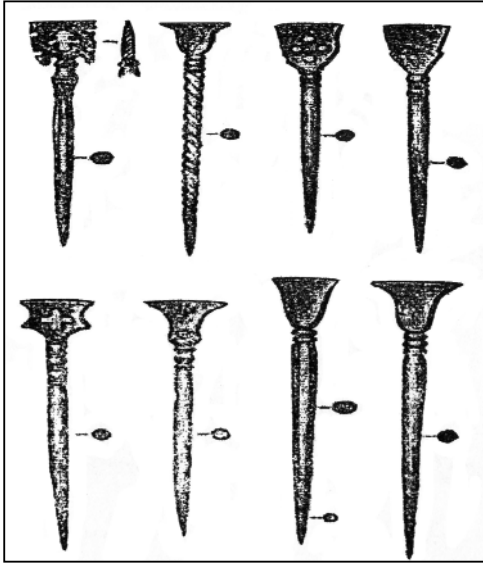
Середні Подніпров'я в часи Древної Русі

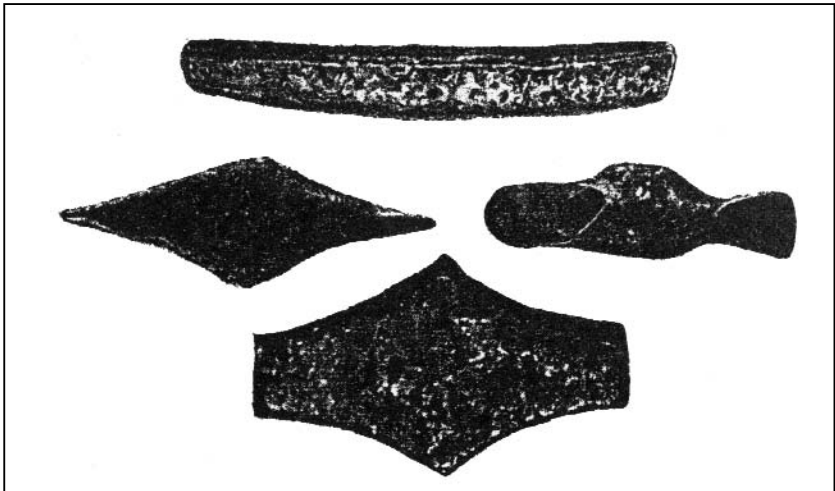
Мешканці Середнього Подніпров'я часів Київської Русі

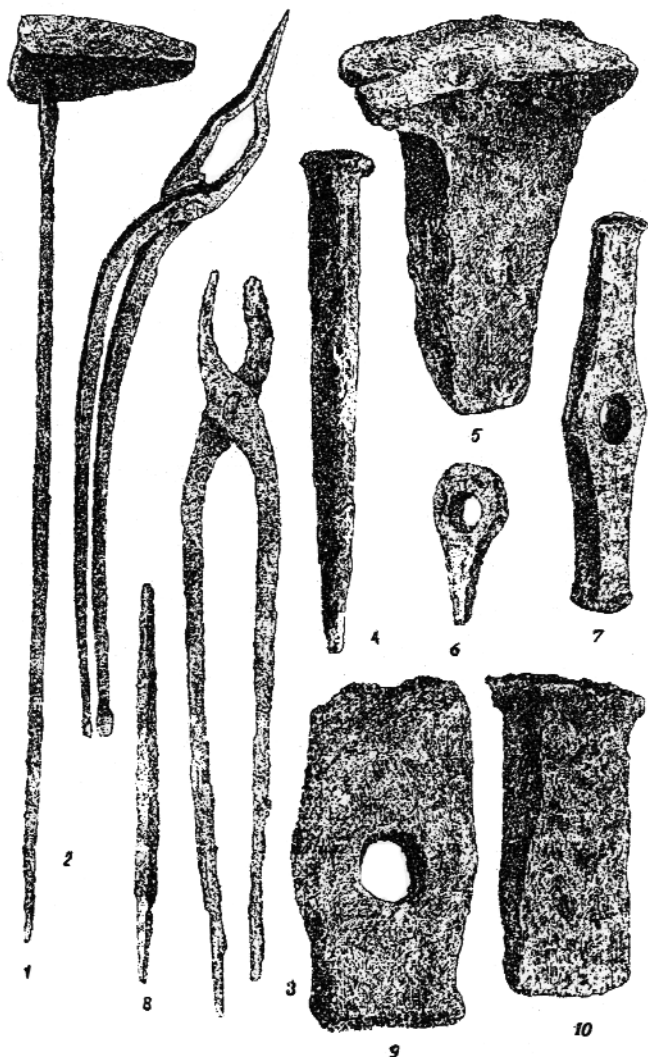
Одяг і зброя київських дружинників X і XI ст.

Давньоруські писала

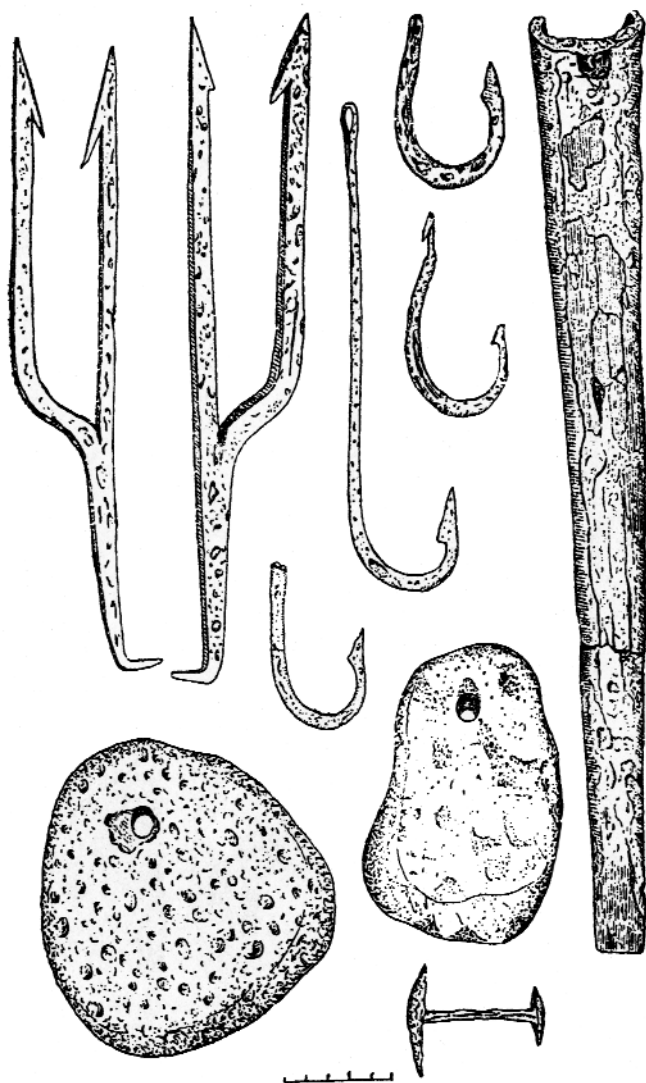

Зразки грошових злитків (гривень), що були в обігу в Київській Русі

Ковальський і слюсарний інструмент.

1-5, 7, 10 – городище на Князій горі; 6, 9 – Колодяжинське городище; 8 – Райковецьке городище

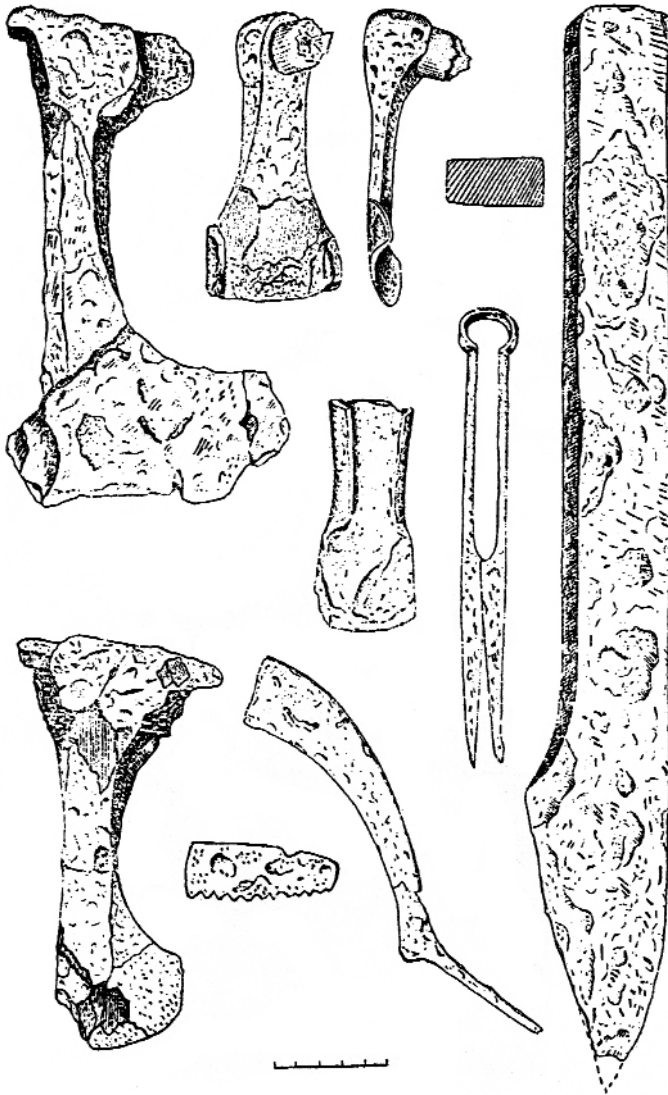
Знаряддя рибальства. Горodiще на Княжій горі

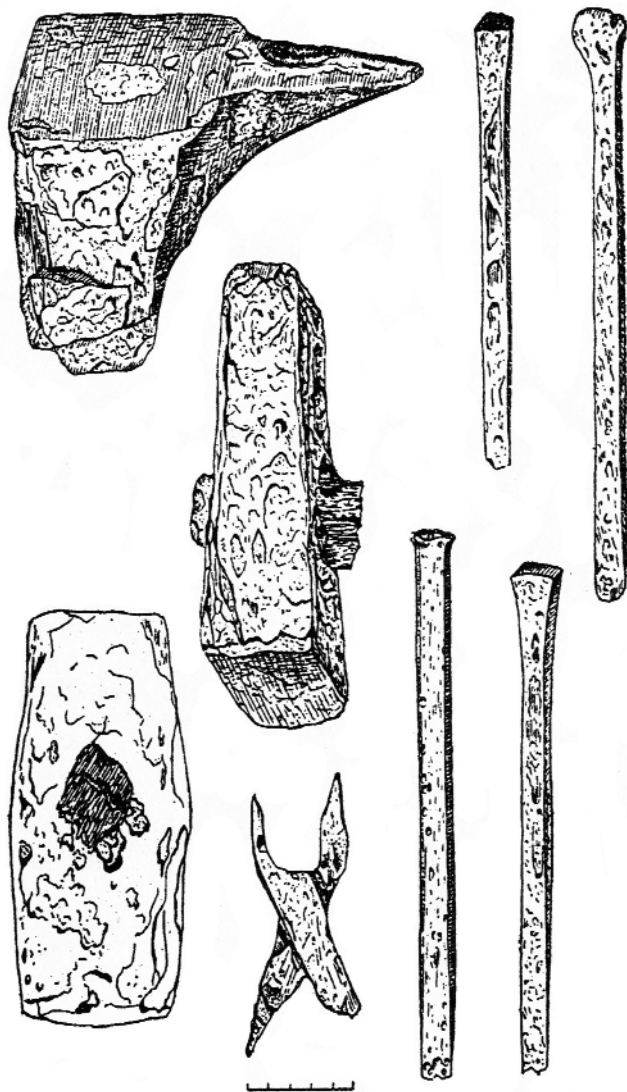
Хрест з м. Воїнь

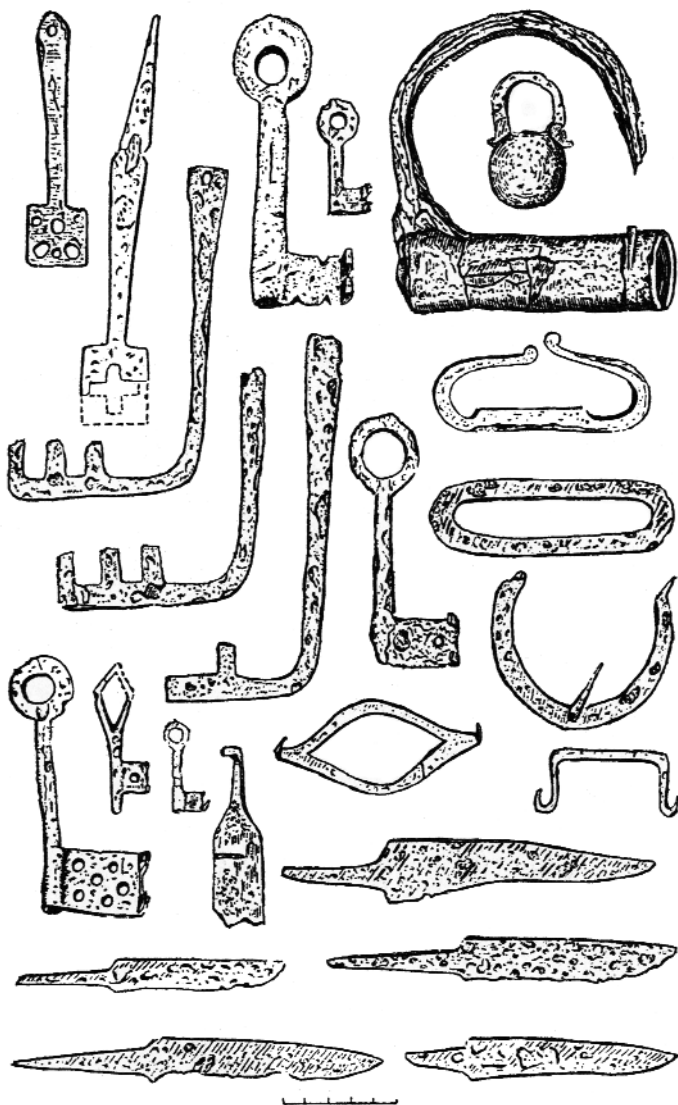
Фрагмент бронзового дзвону з м. Воїнь

Залізні знаряддя праці з Воїнської Греблі

Знаряддя праці коваля з Воїнської Греблі

Вироби із заліза (Воїнська Гребля)

Вислі печатки і вагові гирі з Воїнської Греблі

2.5. В часи монголо-татарської навали

Великого лиха завдала населенню Середнього Подніпров'я навала монголо-татар. Досліджувати цей період складно через відсутність літописних згадок про події в краю того часу.

Як відомо, “Київський літопис” закінчується описом подій кінця XII ст., а “Галицький літопис”, “Московський літописний звід” дуже фрагментарно, скупо й уривчасто оповідають про Середнє Подніпров'я часів монголо-татарської навали, що не дає нам змоги реконструювати в повному обсязі тогочасні події.

Стара українська історіографія також недостатньо висвітлює цей період саме на землях Середньої Наддніпряниці. Зокрема, про події монголо-татарського часу на цих землях оповідає лише “Київський синопсис”, але також дуже наближено до історичності, уривками.

Однак в XIX ст. проблемам становища населення в час монголо-татарської навали на цих територіях було приділено чимало уваги з боку російських істориків М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського, а дещо пізніше О. Шахматова, українського дослідника П. Куліша, польських істориків К. Шайнохи, А. Яблоновського [1].

Ґрунтовні дослідження цього періоду здійснили українські історики XIX ст. М. Максимович, В. Антонович, М. Грушевський, О. Єфименко (про зміст їх досліджень докладніше йтиметься нижче).

В основному дослідження татаро-монгольської навали на середньодніпровських землях зводилося в названих історичних працях, а також в багатьох інших, до обґрунтування позиції щодо долі населення Середнього Подніпров'я в післямонгольську добу.

Ґрунтуючись на емоційних записах літописів, про те, що після нападу монголо-татар “тогда же и весь Киев разбежався”, “в місті не зосталося живої душі”, вороги “учиниши землю пусту” [2, 131], М. Карамзін, С. Соловйов, а за ними В. Ключевський стверджували про повне запустіння подніпровських земель.

Зокрема, М. Карамзін стверджував: “Моголы несколько дней торжествовали победу ужасами разрушения, истреблением людей и всех плодов долговременного гражданского образования. Древний Киев исчез, и навеки...” [3, 10].

У С. Соловйова читаємо, що на Придніпров'ї “большая часть жителей... или была побита, или взята в плен татарами; Киев после Батыевого опустошения сделался ничтожным городком, в котором едва насчитывалось домов с двести, жители находились в страшном рабстве; по окрестностям путешественники находили бесчисленное множество черепов и костей человеческих, разбросанных по полям” [4, 165].

В. Ключевський записав: “Запустение надднепровской Руси, которое началось в XII веке, было закончено татарским погромом 1240 года. С этого времени старые области этой Руси, когда-то так густо заселенной, на долгое время превращаются в пустыню с мизерными остатками прежнего населения” [5, 169].

Виходячи з цих тверджень, у 50-80 роках минулого століття з'явилася відома концепція М. Погодіна та О. Соболевського, в якій сформульовано думку про те, що Середнє Подніпров'я, яке в часи Київської Русі було заселене великоросами, під час монголо-татарської навали повністю спустіло, залишки його населення переселилося на північний схід, а їх місце пізніше зайняли малороси, що прийшли з Карпат, Галичини і Волині. Ця гіпотеза набула особливого резонансу наприкінці XIX – на початку XX ст.

Зокрема, ще в 50-х роках XIX ст. М. Погодін писав, що після Батия вся південна Русь перетворилася в пустелю, і сталася зміна населення. Нові мешканці “пришли после татар от Карпатских гор и заняли Киевскую губернию”. Це знадобилося М. Погодіну, аби обґрунтувати, що на Середньому Подніпров'ї до татар жили “не малороссияне, а великороссияне” [6, 81-83].

Нове обґрунтування ця концепція знайшла в працях О. Соболевського, який писав: “Нынешнее малорусское население мест, ближайших к Киеву, как и всей страны к востоку от Днепра население пришлое, пришедшее приблизительно в XV веке сюда с Запада из Подолии, Вольны и Галиции и ассимилировавшее остатки старого Киевского населения” [7, 215].

Безумовно, монголо-татарська навала завдала значного винищення місцевого населення, частина якого була забрана на роботи до Золотої Орди, особливо ремісники з міст, частина, переважно княжа верхівка, церковні служителі, перебралася на нові землі. Адже про переважну більшість населених пунктів Середньої

Наддніпрянщини, які жили в час Київської держави активним економічним і політичним життям, ми не зустрічаємо будь-яких згадок в писемних джерелах тривалий час, аж до появи тут литовців, а то й поляків, тобто в значно пізніший час.

Але чи можемо ми говорити саме про повне запусіння, повне знищення чи переміщення населення середнього Дніпра?

Вірогідніше, відсутність писемних згадок викликана тим, що були зруйновані монастирські центри, знищені літописці, які писали безперервну історію своєї держави. Збереглися лише залишки, випадкові записи північних і західних літописців, пізніші записи легендарного типу. Причому переважали в них оповідання про Київ і дуже мало описувалися землі південної Київщини, тобто Середнього Подніпров'я.

Вперше поставив це питання М. Максимович, який в 1857 році опублікував працю "О мнимом запусинии Украины в нашествие Батыево", в якій введено в обіг чимало документів, де спростується думка про повне винищення населення Середньої Наддніпрянщини в часи монголо-татар [8]. На жаль, сучасна вітчизняна історіографія практично не називає цю працю як основоположну при визначенні підходів при доведенні чи спростуванні тих чи інших думок.

Пізніше вказану тезу підтримав В. Антонович [9]. Зусиллями цього вченого, а також М. Володимирського-Буданова [10] було проаналізовано значний масив архівних документів, який свідчить, що ніякого запусіння Наддніпрянщини, як це стверджували історики М. Карамзін, С. Солойов, В. Ключевський та деякі інші, не було.

В цьому плані дуже цінні скрупульозні дослідження М. Грушевського, якому вдалося з граничною повнотою зібрати і викласти всі свідчення про Київську землю від 40-х років XIII до кінця XIV ст. Вони викладені у VI розділі його книги "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст" [11].

Ці дослідження стали продовженням розвідок М. Максимовича, В. Антоновича, які вперше в українській історіографії на основі значного документального матеріалу рішуче не погодилися з думкою про повне запусіння земель Середнього Подніпров'я після іга колонізаторів [8], [9]. На аналогічних позиціях стояв також І. Котляревський [12].

У другій половині ХХ століття Д. Дорошенко та Н. Полонська-Василенко, уважно поставилися до кожної з оприлюднених версій, та все ж відстоювали думку про те, що місцеве населення залишилося на цій території не знищеним і не витісненим на інші території [13].

Як свідчать історичні джерела, монголо-татари з'явилися на південній Київщині в 1223 році, після трагічної поразки руських дружинників на р. Калка. “А инии Татарове поидоша после Русских князей, бующие их и до Днепра...” [2, 120].

Ось як описує події цього часу М. Карамзін: “Полководцы Чингиз-хановы шли за бегущим остатком Российского войска до самого Днепра. Жители городов и сел, в надежде смягчить их свирепость покорностью, выходили к ним на встречу со крестами; но татары безжалостно убивали и граждан и земледельцев... Вся южная Россия трепетала...” [3, 3, 146].

Татари зайняли степи й відрізали південні українські поселення. У зв'язку з татарською навалою 1223 року згадуються **“бродники”**. Останнім часом деякі дослідники ототожнюють їх із попередниками українського козацтва. Ми вважаємо, що таке припущення не має належного обґрунтування, оскільки достеменно невідома етнічна приналежність бродників, про них відсутні докладні спомини у літописах, невідома і подальша доля цих поселенців на низів'ях Дніпра.

Літописець описує бродників у бою під Калкою. Він вказує, що “бродници быша старьи и воевода их Плоскыня, и тои окаянный целова крест к князю Мстиславу и обеими князями... и солгав окаянный, предаст их связав татаром...” [2, 120-121]. Тобто, як підкреслює М. Карамзін, воевода бродників Плоскиня служив монголам, хоча клятвено обіцяв руським полководцям дотримати умов перемир'я, однак підступно зрадив їх, пов'язав ряд руських князів, видав їх полководцям Чингізхановим. Це привело до остаточної поразки руської дружини [3, 146].

М. Міллер наводить дані з західноєвропейських джерел, зокрема з листування Папи Римського Григорія (1227 р.), а також угорського короля Бели IV (1254 р.), де згадується якась країна “Бродинія” на схід від Київської Русі [14, 140].

Про початок монголо-татарської навали на Середнє Подніпров'я наприкінці 30-х років XIII ст. в літописах записано дуже

мало. Згадується лише про взяття *Переяслава*. В 1239 р. Батиева орда “взяша град Переяслав и церковь архангела Гавриила сокрушиша, і єпископа Семеона убиша, и люди вся сущая во граде, иных разбиша, а иных плениша, а сосуды церковныя бесчисленныя златые и серебряныя и драгокаменныя взяша” [2, 130].

Тоді ж, у 1240 році за свідченням літописця, один із загонів хана Менгу став біля “*града Песочнага*” (на Середній Наддніпрянщині) з метою розпочати облогу Києва, вести переговори з Київським князем, аби він капітулював. В літописі записано “пришедшу и стана ... у градка Песочного... и присла послы свои ко князю Михаилу Всеволодовичу и ко гражданам, хотя прельстити их, и не послушаша его, а посланных к ним избиша” [2, 131]. Тобто, як вказує М. Карамзін “Киевляне умертвили послов Менгу-хана и кровию их запечатлели свой обет не принимать мира постыдного” [3, IV, 8].

Восени цього ж року, як відомо, вже сам Батий почав битву за *Київ*. Стольне місто Київської держави впало, за даними, які вказуються в Московському літописному зводі, 6 грудня, за деякими іншими літописами, – 19 листопада [2, 131].

Що сталося з Києвом, літописці не згадують. Відомо лише, що значна кількість місцевого населення втекла на захід від знищення татарами. Однак про якісь масові зруйнування, спустошення Київської землі ні в 1240, ні в 1243 роках, коли Батий повертався із західних земель літописці не згадують. Це переконливо доводить М. Грушевський [11, 426].

Питання про наслідки монголо-татарської навали для населення Середнього Подніпров'я становить головний зміст гострих дискусій і в наш час, причому дуже часто вони мають політичний присмак.

Тут особливо наочно проявляється залежність висновків кожного історика від його світогляду, а також від соціального замовлення того чи іншого суспільства. Так, декілька років тому беззастережно панувала думка про єдність давньоруського народу, про споконвічну тягу один до одного українського, російського та білоруського народів. В наші ж дні в українській історіографії все більше з'являється обґрунтування тези про віковичну ворожість української нації московщині, демократичності українців та деспотичності росіян. Зміст цих дискусій показує в книзі “Славяне и Русь” Г. Івакін [15, С. 139-147].

Зокрема, дослідник дає характеристику праць в даному напрямку М. Трубецького, одного з представників емігрантських істориків, який вважав, що російська державність заснована монголами, а “в исторической перспективе то современное государство, которое называется СССР и Россия, есть часть великой монгольской империи, основанной Чингис-ханом”.

Г. Івакін показує, що в працях ще одного дослідника – Г. Вернадського особливий акцент робився на основоположному впливі золотоординського іґа на соціально-економічний та політичний розвиток Русі.

На думку дослідника, історики К. Хейнц та М. Болдуїн навпаки намагалися применшити наслідки для Русі навали і встановлення ординського іґа. А М. Флоринський та М. Рен ординський вплив вважали одним із головних факторів централізації. А. Мазур стверджував, що успіхи централізації досягнуті “при помощи беззастенчивого использования татарских сил и угодливости по отношению к татарам.”

В роботах Д. Оболенського, А. Картошова, Н. Зернова, Д. Біллінгтона, С. Мас’є ідеалізується значення і положення православної церкви, стверджується її провідна роль у політичному житті тогочасного суспільства.

Водночас, в окремих працях показується корінна відмінність в етнічному та культурному плані великоросів та українців, різні політичні долі цих народів. Наміри об’єднати землі російською державою розцінюються як “імперіалістична агресія”, чітко прослідковується намір показати більшу близькість українського та білоруського народів до поляків і литовців, натомість висувається теза про “віковічну ворожість великоросів до українців та білорусів”. Це найбільш зримо видно в працях сучасного польського історика О. Галецького, представників української діаспори М. Чировського, П. Штепи та інших [16].

Слід зауважити, що переважна більшість цих робіт має свою аргументацію, ґрунтується на певних фактах, однак чітко прослідковується намір слугувати різним політичним концепціям, кон’юктурі часу.

Тому ми бачимо необхідність більш глибокого опрацювання проблеми впливу золотоординського іґа на долю народу України,

взаємостосунки з сусідами, з врахуванням всіх сторін, точок зору дискусії, що точиться вже більше ста років.

Як було вже сказано, М. Максимович та В. Антонович вважали, що населення Середнього Подніпров'я в час монголо-татарської навали не було знищене, а тим самим стверджувалося, що «історичний процес розвитку населення в південній Київщині був безперервним» [8], [9, 1, 48].

М. Грушевський пішов навіть далі. Він вважав, що монголо-татарське іго не мало фатального значення для місцевого населення, а навіть принесло певне пожвавлення всіх сторін життя, і особливо це стосувалося Середнього Подніпров'я. Він доводить, що історичних підстав говорити про запустіння Київщини надзвичайно мало. Ці гіпотези, на думку вченого, висувалися і підтримувалися тільки з метою: одних – заселити Київську землю польськими колоністами, інших – галицькими і волинськими переселенцями і пояснити таким чином появу тут малоруської мови, задатків якої, на їх погляд, в древності не було [11, 438].

Вірогідніше, як твердять М. Костомаров, М. Максимович, В. Антонович у згадуваних вище працях, населення Середнього Подніпров'я мало змогу після погромів Переяслава, інших міст сховатися в лісах та інших захищених місцях.

М. Грушевський переконаний, що перетворити Київщину на пустелю було надзвичайно важко. Він вважав, що лише частина жителів цього краю була знищена, переважно та, яка боронилася в містах. Основна ж маса “зуміла перебратися в різні захищені місця, втекти в сусідні землі, з часом повернувшись на “свої землі”. На південній Київщині, за твердженням вченого, в той час було чимало недоступних місць, де могло переховуватися місцеве населення [11, 438-439].

Ймовірно, що місцем схрону населення середнього Дніпра стали природно захищені острови на Дніпрі, оточені плавнями землі між Дніпром і Тясмином, лісові масиви на Придніпров'ї, Пороссі тощо.

Як відомо, Київська земля і в домонгольській час неодноразово розорювалася, однак вирішального значення у знищенні населення ці катаклізми не мали. Такими трагічними для Київщини роками були 1169, 1203. Так, про події 1169 року літописець записав “Не бысть помилования никому же ниоткуда же, крестьяномъ убива-

емомъ, другимъ вяжемымъ” [2,79]. Про розорення 1203 року записано, що “разграбиша и монастири все..., все ведоша иноплеменици в вежи к собе” [2, 101]. Тобто, ми бачимо, що при всій трагічності подій монголо-татарської навали населення не було знищено і повністю брати на віру повідомлення літописів при описі цих подій не слід. Оскільки, як бачимо, аналогічні записи були про часи 1169 та 1203 років. На цей парадокс звертав увагу М. Грушевський [11, 430].

Він твердить, що існує принаймні ще три обставини, які свідчать про те, що населення південної Київщини не було знищене в цей час. По-перше, на думку вченого, окремі території цієї землі добровільно підкорилися монголо-татарам, по-друге, тут існувало значне туземне ядро, яке пережило навалу Батия, зберігши і місцевий елемент. І нарешті, по-третє, місцеве населення могло використати можливість, аби вивільнитися від централізованого дружинного ладу, надмірного адміністрування і відбудувати дрібні автономні общини [11, 440-441, 450].

Тобто, М. Грушевський відстоює думку, що монголо-татари не перервали тяглості історичного процесу населення Середнього Подніпров'я, що цілком справедливо, і не мали фатального значення для його подальшого розвитку.

Однак, можна погодитися з думкою П. Толочка, який вважає, що М. Грушевський вдається в цих оцінках до крайнощів, заперечуючи руйнівне значення монголо-татарської навали для Південної України. Особливо це стосується, на думку П. Толочка, оцінки М. Грушевським суспільного життя Київщини.

“Повернення до старих общинних порядків, до управління “старцями”, не досягнення народу, а його трагедія. Втратити соціально-стратифіковану структуру суспільства, позбутися його елітарно-інтелектуальної частини, – це означає бути відкинутим у своєму розвитку на цілу епоху”, вважає П. Толочко [17, 536-538].

М. Грушевський рішуче виступає також проти версій щодо спільного проживання русичів і монголо-татар на Київській землі. Він наводить дані Платона Карпіні, який мандрував в цей час через Київську землю, однак ніяких даних про співжиття не подає.

Платон Карпіні, який був тут в 1246 році, свідчить, що лише в Каневі на Середньому Подніпров'ї знаходився татарський гарнізон. А в інших містах не було татарських гарнізонів і начальники в них

були русичі. Мандрівник явно відділяє ці міста від першої татарської застави, яка, за його словами, знаходилася за шість днів шляху від Києва, тобто десь на південь від Тясмину [18, 58-59].

Разом з тим, М. Грушевський припускає, що все Поросся було у безпосередньому підпорядкуванні татар і не мало князів, тож невідомо, кому належала ініціатива такого устрою – татарам чи самому населенню, яке звикло співіснувати з кочівниками.

Історик пише: “Київщина перетворилася... в групу міських общин... під безпосереднім управлінням татар...Тобто, на Київщині та Переяславщині княже-дружинний лад після татарського погрому прийшов до занепаду зовсім” [19, 171-181].

Вчений також рішуче виступав проти версій про переселення жителів Середнього Подніпров'я на північний схід, а також про прихід на цю територію населення з Галичини, Волині [11, 459, 465].

Отже, історичні джерела та історичні дослідження підтверджують, що в час суворого випробування, яке випало на долю українського народу в ході монголотатарської навали, населення Середнього Подніпров'я вижило і вистояло.

Безумовно, ніяких позитивних наслідків монголо-татарське іго не принесло українському народу. Більше того, як підкреслює П. Толочко, золотоординське іго завдало незлічені втрати серед місцевого населення. Затухли ремісничі центри. Окремі міста, особливо на південній Київщині, припинили своє існування [20].

Втратила своє значення місцева знать, яка змушена була мігрувати в більш захищені місця, або ж пристосовуватися до золотоординців, що привело до певного її виродження. Занепали традиційні релігійні центри через винищення служителів культу, економічного зuboжіння пастви.

Економічне життя на Середньому Подніпров'ї занепало. Постійні напади войовничих господарів, непомірні побори місцевої верхівки для передачі в Золоту Орду, а також для власного збагачення, породжували непевність, приводили до кризи місцевої економіки.

Водночас, незважаючи на величезні руйнування і винищення населення, Південна Русь, Середня Наддніпрянина не були повністю знищені, не перетворилися в пустелю, не обезлюдніли. Археологічні розкопки показують наявність (хоча і незначних)

культурних шарів, що свідчить про продовження господарського життя на Середній Наддніпрянщині. Тут не відбулося і зміни населення протягом XIV–XV ст. Більше того, останні розкопки у Києві показують, що в XIV–XV ст. споруджувалися кам'яні церкви, велася жвава торгівля, була створена Кормча книга у 1260, що свідчить про продовження розвитку матеріальної і духовної культури народу, що базувалась на традиціях і високих досягненнях давньоруського періоду [15, 145-146].

Вже згадуваний П. Карпіні писав, що в час його перебування на київських землях в кінці сорокових років XIII ст. тут перебували купці з Генуї, Венеції, Пізи, Акри та багатьох інших міст [18, 82].

Тобто, аналіз хоча й незначної кількості літописних джерел, описів цих земель сучасниками того смутного часу, археологічних розвідок, переконує нас в тому, що навала монголо-татар на землі Середнього Подніпров'я принесла незліченні біди місцевому населенню. Геополітичне становище цієї землі обумовило ту обставину, що були зруйновані пограничні міста-фортеці. Водночас переважна більшість населених пунктів розміщалися в добре природно захищених місцях, й тому населення Середньої Наддніпрянщини в цей важкий період своєї історії час зуміло вистояти, зберегти і пронести традиції та звичаї.

Більше того, через певний час настав такий період, коли почав слабнути тиск на ці землі Золотої Орди, яка також попала в смугу феодалної роздробленості. Це привело до створення нових містечок-фортець. Зокрема, мова йде про появу укріпленого міста Черкаси, що, за підсумками аналізу археологічних досліджень, писемних джерел, виникає наприкінці XIII ст.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. М. Карамзин. История государства Российского. – Кн. 1. – Т. 4.; С. Соловьев. История России с древнейших времен. – Т. 3. В. Ключевский. Курс русской истории. Т.; О. Шахматов. Древнейшие судьбы русского племени.; П. Кулиш. История воссоединения Руси. Спб.: 1874. Т. 1. Szjnoha K. Szkice historiczne. Zdobicze pluga polskiego. Warszawa, 1881. – Т. 2.; Jablonowski A. Pisma. Warszawa, 1911. – Т. 2.;

- Бобржинский М. Очерки истории Польши. Спб., 1891.
2. Московский летописный свод. ПСРЛ. – Т. 25. – С. 131; Летопись по Эрмитажному списку. ПСРЛ. – Т. 25. – С. 392.
 3. Н. Карамзин. История государства Российского. – Т. 4. – М., 1988.
 4. Соловьев С. История России с древнейших времен. – Т. 3. М., 1989.
 5. Ключевский В. Курс русской истории. – Ч. 1. – М., 1987.
 6. Погодин М. Записка о древнем языке русском. Известия АН по отд. рус. языка и словесности. Спб., 1856. – Т. 45. – Вып. 2.
 7. Соболевский А. Очерки из истории русского языка. – К., 1884.
 8. Максимович М. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево. – К., 1857.
 9. Антонович В. Киев, его судьбы и значение с XIV по XVI вв. (1362-1596). – К., 1882 // Киевская старина. – Кн. 1.
 10. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII в. до половины XIV в. (Архив Юго-Западной России, часть 7.). – К., 1886.
 11. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991.
 12. Котляревский И. Были ли малорусы исконными обитателями Полянкой земли или пришли в XIV в. из-за Карпат. – К., 1876.
 13. Дорошенко Д. Нарис історії України. Мюнхен, 1991. – Т. 1. – С. 97-99; Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. I. – С. 187.
 14. Миллер М. Дон и Приазовье в древности. – Ч. 3. – Мюнхен, 1961.
 15. Ивакин Г. К вопросу о роли нашествия Батыя для исторических судеб Руси. В кн.: Славяне Русь (в зарубежной историографии). К., 1990.
 16. Chirovsky N. Old Ukraine. Madison. New Jersey, 1963. – P. 1015; Штепа П. Московство: його походження, зміст й історична тягкість. Торонто, 1968. – Кн. 12.
 17. Толочко П. Древняя Русь. Очерки социальнополитической истории. – К., 1987.
 18. Плано Карпини Джовани дель. История Монголов. – М., 1957.
 19. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Львів, 1905. – Т. 3.
 20. Толочко П. Древний Киев. – К., 1983. – С. 278-281; Толочко П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности в XII-XIII вв. – К., С. 94-98.

2.6. Виникнення міста Черкаси

Дискусія про виникнення міста Черкаси має давні корені. Дуже часто дослідники, що займалися цією проблемою, наводили ті самі писемні джерела, по-різному їх тлумачачи. Висловлювалися думки, версії, в яких розходження в термінах появи міста сягали біля тисячі років. Наскрізна теза, що єднала всіх науковців, краєзнавців, які вивчали цю проблему, було твердження про те, що місто Черкаси має багатовікову історію, вигідне географічне положення, захищеність території. Певні археологічні знахідки повинні були переконати в цьому.

Зміст дискусії про заснування міста Черкаси та походження його назви викладений в серії публікацій науковців та краєзнавців О. Тканка, М. Фесенка, Ф. Горленко, М. Пономаренка, Є. Найдена, А. Стрижака, Н. Янка, А. Чабана, А. Кругляка, О. Сердюка, С. Реця, П. Соси, П. Жука, Г. Сизоненко, М. Карпенка, Ю. Черченка, Ю. Маринівського, які були надруковані починаючи з 1957 року до нашого часу в республіканській та місцевій пресі, в “Українському історичному журналі”, в окремих брошурах та путівниках.

Найбільшого пошвавлення дискусія з приводу заснування міста Черкаси набула на початку 80-х років. Для підведення її підсумків була створена спеціальна комісія. До складу комісії були включені представники всіх груп дослідників, які стояли на захисті тих чи інших версій.

За пропозицією комісії в 1975-1980 році, а також з 1982 по 1984 роки в місті працювала спеціальна археологічна експедиція інституту археології АН України. В пошук джерельної бази були включені відділи джерелознавства та історичного краєзнавства Інституту історії АН УРСР.

У процесі роботи комісії була також проаналізована більшість публікацій наукового, краєзнавчого та публіцистичного характеру з вказаної проблеми.

Про результати проведеної роботи комісія проінформувала членів рад інститутів археології та історії АН СРСР. Остаточні підсумки проведеної роботи були заслухані 2 лютого 1985 року на Вченій раді Інституту історії АН України, де були схвалені її результати.

Важливість остаточного вирішення питання про дату заснування міста було зумовлено перш за все великою розбіжністю думок, гостротою дискусії, спробами тих чи інших дослідників використати свою версію для обґрунтування тверджень з інших проблем, які є основоположними в історії України, зокрема, про вирішальне значення для формування українського етносу чорноключубцького елемента, про виникнення і формування українського козацтва, про роль і місце південних рубежів Київської держави, початок литовської експансії на українські землі тощо.

Важливість цього питання обумовлена й тим, що протягом тривалого часу населення Середнього Подніпров'я носило назву “черкаси”. Тобто, постало питання, який же зв'язок між назвою міста та назвою населення, що з них є первісним.

Як вже вказувалося, назва “українці”, розпочинаючи з кінця XII ст., вживалася стосовно населення Середньої Наддніпрянищини, а з XVII ст. поширилася на всю етнічну територію України. Пізніше, водночас з нею, населення центральної частини України – Середньої Наддніпрянищини в XVI–XVII ст. називалося також “черкасами” [1, 86].

Назвою “**черкаси**” офіційно іменувалися українці Середнього Подніпров'я в актах Російської держави, починаючи з XVI ст. аж до першої половини XVIII ст. [2]. При цьому існувало уявлення і про притаманну лише для них характерну культуру та звичаї “*старо-черкаської обичности*” [3, 19].

Слід зауважити, що чимало авторів наводить твердження про те, що населення Середнього Подніпров'я носило назву “черкаси”, однак переважна більшість з них не вдається до розгляду природи його появи й тому, незважаючи на появу останнім часом праць, у яких вивчається це питання, проблема залишається до кінця нез'ясованою [4].

Існує кілька науково обґрунтованих гіпотез щодо походження етноніму “черкаси” і його розповсюдження як назви населення Центральної України. Тут слід зауважити, що ця назва, як вказують дослідники, ніколи не вживалася щодо українців із західних територій України, Волині [4, 104]. А в документах, датованих 1546 роком, назва “черкаси” не розповсюджувалася і на жителів *Києва* [5].

Однією з версій є припущення про вирішальне значення українсько-північно-кавказьких зв'язків, і особливо зв'язків з адигейцями та кабардинцями, що відомі під збірною назвою “черкеси”. Одним із перших ввів в обіг “черкеську” гіпотезу російський історик І. Болтін. У своїй двотомній роботі з історії Росії він наводить твердження про переселення з так званих Ахматових слобід Курського князівства групи черкес із Бештау та П'ятигір'я на Середнє Подніпров'я. Зокрема, він записав: «Ахмет баскак татарський курского князівства, призвав черкес із Бештау, населив ими слободи под именем казаков. Разбой и грабежи причиняемые ими, произвели многия на них жалобы, для коих наконец Олег князь курский, разорил их жилища: многих из них побил, а прочие разбежались.

Сии совокупляся с русскими беглецами, не обретаая там безопасности, ушли в Канев к баскаку, а сей по просьбе их, назначил им место к пребыванию их ниже по Днепру, где они и построили себе городок, или приличнее острожок, и назвали Черкасы, по причине, что главный их атаман да и несколько их казаков породю были черкесы...” [6, 344].

Далі І. Болтін вказує, що з часом північно-кавказький елемент розчинився в місцевому населенні. За І. Болтіним, Черкаси засновано у 80-х роках XIII ст. [6, 346-347].

Цю гіпотезу поділяли історики XVIII ст. О. Рігельман, О. Шафонський, М. Антоновський, однак час переселення, а відтак і виникнення міста Черкас, вони називали інший.

Про розбої “бесерменів” в Курському і Липецькому князівствах є записи у Вокресенському літопису і датуються вони 80-ми роками XIII ст., на що вказує М. Карамзін [7, 90], але там не описується переселення їх на будь-які інші землі. Посилаючись на літописи, Ахматові слободи описує також С. Соловйов, але й він не вказує, що переселилися вони на Подніпров'я [8,207].

Все це викликало у значної частини істориків сумніви щодо достовірності розміщення на Курській землі черкеських слобід, тим більше, що не вдалося підтвердити їх існування і в результаті археологічних розкопок.

Тобто, події, що описувалися літописцем і дослідниками XVIII ст., збігаються за описом, і часом. Однак у Воскресенському

літопису не йдеться про те, звідкіля прийшли “бесермени” на Курщину, отож, не відомо, чи це були саме черкеси, а також не йдеться і про переселення їх саме на Подніпров’я.

Та все ж вказані автори, а також відомий російський історик В. Татищев [9, 324-325], називають їх вихідцями із П’ятигір’я і Кабарди і вказують, що переселилися вони саме на Середнє Подніпров’я. Ймовірно, І. Болтін та В. Татищев користувалися ще якимись джерелами, які не дійшли до нашого часу.

Відомий російський історик М. Карамзін висунув іншу гіпотезу. Він вважав, що припущення І. Болтіна та В. Татищева про переселення частини черкесів на Подніпров’я є вигадкою. Він схилився до думки, що черкаси це не що інше, як *торки і берендеї*, і місто було “названо их именем” [7, 90]. Історик наводить тут відомий запис у Воскресенському літописі про те, що **чорних клобуків** називали черкасами.

Дискусію навколо цих двох гіпотез продовжили інші історики минулого століття. Зокрема, Д. Бантиш-Каменський дотримувався північнокавказької версії етноніма “черкаси”. Він свою думку обґрунтовує схожістю українських козаків з народами Північного Кавказу в побуті, звичаях. “...Одно название, одинаковый нрав, одинаковая склонность к набегам подтверждают сию догадку” пише він [10, 1, 109]. Історик також підтримує думку про те, що переселенці швидко асимілювалися з місцевим населенням, передавши йому свою назву “черкеси”.

Відомий російський історик М. Полевой категорично заперечував черкеську версію походження етнотопоніма “черкаси”, заперечує він і версію М. Карамзіна про походження цієї назви від торків та берендеїв. Він вважав, що пояснення до Воскресенського літопису “чорныя клобуки иже зовымя черкасы” це пізніша вставка, якої немає в інших списках цього літопису. М. Полевой висуває свою версію походження слова “черкаси” від турецьких слів “чер” (дорога, шлях) і “кerm’як” (перерізати, відрізати) [11, 370].

Видатний український історик та етнограф М. Максимович, відстоюючи думку про місцеве походження українського козацтва, вважав, що на формування місцевого населення, тобо “черкас”, мав певний вплив північнокавказький елемент. “Черкасы до гетманства

Богданова, писав він, были главным городом казацкой Украины, по которому и казаки и сама Украина звалась у москвитян “черкасами” [12, 677].

Тобто, виникнення етноніма “черкаси” М. Максимович поєднує з назвою міста. Перші згадки про саме місто *Черкаси* вчений відносить до часів Гедиміна близько 1320 року.

Український історик Я. Маркевич у своїх дослідженнях приходить до висновку, що неправомірно пов’язувати етнонім “черкаси” з черкесами і більше схиляється до гіпотези М. Карамзіна [13, 35].

Аналіз сучасних пошуків в даному напрямку дає в своїй праці Ф. Горленко в журналі “Советская этнография”. Автор на основі проведеного дослідження схиляється до думки, що “свидетельства разных по времени и происхождению письменных источников в пользу одного и того же факта наличия поселенцев черкесов в Поднепровье в XIII–XIV вв. не составляет сомнения в его достоверности” [14, 105].

Він наводить цілий ряд доказів подібності звичаїв, культурно-побутових паралелей між українським та північнокавказькими народами. Та автор сам же зауважує, що в гіпотезі північнокавказького походження назви частини українців черкасами залишається чимало нез’ясованих моментів.

На нашу думку, у цій праці не враховані погляди О. Рігельмана, О. Шафонського, М. Антоновського, М. Максимовича, які наполягали на місцевому походженні назви “черкаси”, а також те, що черкаське козацтво було місцевим, українським явищем.

Тобто, ми бачимо цілком протилежні точки зору, які не дають відповіді на головні питання: коли виникло місто Черкаси, яка природа назви «черкаси». Тому ця проблема потребує глибокого аналізу спеціальних поглиблених досліджень істориків та етнографів, пошуку нових писемних джерел, архівних матеріалів, проведення спеціальних археологічних досліджень.

Безумовно, на населення Середнього Подніпров’я, як порубіжної території, мали значний вплив неслов’янські компоненти, переважно тюркські та іранські, а також, можливо, і північнокавказькі. Однак їх слід розглядати як незначні вкраплення, що дуже швидко асимілювалися з місцевим населенням.

*Черкаси в XVI ст.
З діорами художника О. В. Казанського в Черкаському обласному краєзнавчому музеї*

Очевидний висновок і про те, що назва “черкаси” населення Середнього Подніпров’я пов’язане з містом Черкаси, його роллю у збереженні населення в час монголо-татарської навали, в час послаблення Золотої Орди, зародженні і формуванні українського козацтва.

Як вказують писемні джерела, жителі Середньої Наддніпрянщини називали себе крім “черкас” ще й “козаками”. Ця назва згодом закріпилася за населенням більшої частини етнічної території українського народу. Про них писав французський дипломат П’єр Шевальє: “Мешканці України (тут, як Середнього Подніпров’я – *авт.*), які сьогодні всі називаються козаками і які з гордістю носять це ім’я, мають гарну постать, бадьорі, міцні... і не здатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі...” [15, 73].

Автор “Історії русів”, пише: “Черкасами називали й писали всех почти Малоросиян, а не только одних казаков, но называли их так одни Великоросияне для отличия от своих жителей, и давали их название по главному их городу Черкасу, состоящему при реке Днепр, где Гетманы русские резидовали и был верховный трибунал сей земли. Давать же народам названия по главным их городам весьма обычно в целом свете” [3, 19].

Тобто, ми бачимо, що проблема часу виникнення міста *Черкаси*, природи його назви тісно пов’язана з походженням етноіму населення Середнього Подніпров’я, оскільки вочевидь він походить від назви міста.

В історичній науці на сьогодні існує принаймні п’ять чітко окреслених точок зору на час виникнення міста Черкаси. До першої з них слід віднести роботи групи дослідників, краєзнавців (сутність поглядів цієї групи найбільш аргументовано виклав С. Рець в серії публікацій в газеті “Черкаська правда” за 1982 рік, а також в публікаціях 1996 року), яка вважає, що час виникнення міста слід віднести до IV–VI ст. н.е., оскільки перші археологічні знахідки на території міста відносяться саме до цього часу. С. Рець досконало вивчив природні особливості розташування міста і вважає, що існує фортифікаційна спрямованість річкових терас, що, на його думку підтверджує це припущення.

Однак археологічні знахідки, що є в розпорядженні істориків, не можуть підтвердити існування тут в ті далекі часи саме міста, а не

мисливського поселення, відсутні також і писемні згадки, що зводить цю думку до рівня припущення.

Друга точка зору (сутність її була викладена краєзнавцем Сердюком А. В.) полягає в припущенні, що місто виникло наприкінці XI ст., або ж у XII ст. в період, коли тут перебували чорні клобуки. Дослідники обґрунтовують свою версію записом у Воскресенському літописі, про те, що чорних клобуків називали черкасами.

Однак і ця версія не знаходить археологічного підтвердження. Вже згадувалося, що існує певний сумнів щодо вказаного запису, оскільки це могло бути дописано в коментар до літопису значно пізніше.

Не менш значима третя точка зору (автори – подружжя Сизоненків Ф. П. та Г. С.), в ній називався час появи міста в період будівництва Ярославом Пороської лінії міст у 1032 році. Однак ця версія також не знайшла ні писемного, ні археологічного підтвердження.

Четверта версія відносить нас до кінця XIII ст., тобто в часи переселення в ці місця черкес із так званих Ахматових слобід. Її послідовним прихильником був М. Фесенко.

І, нарешті, п'ята точка зору (Тканко О., Найден Є.) називає часом заснування міста кінець XIV ст., тобто час запису в офіційних литовських документах. Саме ця точка зору була внесена в історичні довідники, а також в “Історію міст і сіл Української РСР”.

На остаточне рішення про встановлення часу заснування міста Черкаси вирішальне значення мало, крім висновків комісії, поглиблене вивчення джерельної бази, результатів археологічних досліджень, а також основоположних досліджень істориків минулого. Сприяли утвердженню єдиної точки зору змістовні публікації у місцевій пресі, “Українському історичному журналі” заслужених краєзнавців України – М. Ф. Пономаренка, П. П. Соси.

Так було визнано одним із головних писемних джерел запис Густинського літопису, який вперше згадує місто *Черкаси* поряд з *Києвом*, *Каневом*, *Житомиром* та *Овручем* у 1305 році. Були враховані також архівні документи 30-х років XIV ст. Так, зокрема, в Архівах Південно-Західної Русі зафіксовано такий запис про природу походження Черкас та Канева: “князь великій Гедимин,

завоювавши над морем Кафу и весь Перекоп и Черкасы Пятигорское, и приведши Черкасов часть... посадил их на Днепре, где теперь Черкасы сидят, а Слепородцев... у Каневе” [16, 7, 103].

Археологи прослідковують неперервний розвиток міста починаючи з кінця XIII – початку XIV ст. Враховані також думки істориків, що раніше не фігурували у дослідженнях.

Зокрема, відоме цікаве припущення М. Грушевського про можливе існування міста *Черкаси* в домонгольську епоху, яке він обґрунтовує знахідками біля *Черкас* монет київської гривни [17, 13-14].

М. Грушевський пише: “Относительно Черкас... есть основание думать, что поселение на этом месте существовало ещё в XIII в. [17, 55]. Своє твердження вчений також ґрунтує на записі Густинського літопису, який згадує місто від 1305 року.

Чимало дослідників у своїх роботах, які вже згадувалися, висловлюють думку, що місто *Черкаси* було засноване наприкінці XIII ст. місцевим населенням, яке хоронилося від монголо-татарських загарбників [18].

Ця версія знаходить підтвердження в ряді писемних джерел, а також обґрунтовується археологічними знахідками, що віднайдені на території міста.

Виходячи з комплексу даних, які були на той час, Інститут історії АН УРСР, Інститут археології АН УРСР в 1985 році визнали, що час заснування міста Черкаси відноситься до вісімдесятих років XIII ст.

В науковій записці Інституту історії АН УРСР, Інституту археології АН УРСР про час виникнення м. Черкаси сказано: “На території сучасного міста Черкаси відомі археологічні пам’ятки різних історичних періодів від епохи неоліту до скіфського часу, а також слов’янські пам’ятки до VII ст. нашої ери, які висвітлюють історію території, але не мають відношення до формування міста Черкаси. Пам’ятки наступного часу відомі тут лише з XIII ст.

На основі виявлених археологічних матеріалів неперервний розвиток міста простежується тільки з кінця XIII ст. Перша згадка про місто Черкаси є в Густинському літописі під 1305 р. В російсько-литовських 1320–1322 рр. Черкаси згадуються як місто спільно з іншими містами південної Русі. Ці згадки свідчать про

існуюче вже місто, виникнення якого має бути віднесено до більш раннього часу. В дослідженнях істориків (І. Болтіна, М. Карамзіна, Ф. Шевченка) заснування Черкас відноситься до вісімдесятих років XIII ст.

Таким чином, виходячи із сукупності археологічних і писемних джерел, часом заснування міста Черкаси слід вважати кінець XIII століття” [19, 53].

Встановлення часу заснування міста Черкаси наприкінці XIII ст. дає нам змогу висловити думку про те, що населення Середнього Подніпров'я, яке в часи монголо-татарської навали знайшло собі притулок в захищених місцях біля Дніпра, зуміло вийти на рівень усвідомлення необхідності спорудження укріплення, що боронило б їх від ворогів. Населення, яке почало гуртуватися навколо цього укріплення, почало називатися черкасами за назвою свого міста. Воно стало прямим попередником українського козацтва. Черкаси Середнього Подніпров'я пронесли традиції Київської держави до нових козацьких часів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Шекера І. Основні етапи формування етнічної території української народності в період зрілого феодалізму // Українська народність: нариси соціально-економічної та етно-політичної історії.
2. Акты Московского государства. Спб., 1890. – Т. 1; 1896. – Т. 2; 1901. – Т. 3.
3. История Русов или Малой России. М., 1846.
4. Горленко Ф. Об этнониме Черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX в. – М.: Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 98-115; Пономаренко М. Черкаси: таємниця топоніма. К.: УІЖ. – 1991. – С. 67-77.
5. Історія Української РСР у 2-х т. – К., 1967. – Т. I. – С. 150; Акты Московского государства. Спб., 1896. – Т. 2. – С. 345-346, 350, 621.
6. Болтин И. Примечание на историю древняя и нынешняя России Г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным. Спб., 1788. – Т. 1.

7. Карамзин Н. История государства Российского. Пр. к тому II.
8. Соловьев С. История России с древнейших времен. – Т. 3.
9. Татищев В. История Российская. М.Л., 1962. – Т. I.
10. Бантыш-Каменский Д. ...История малой России... М., 1722. – Т. I.
11. Полевой Н. Рецензия на кн. “История малой России”. – Ч. 13
12. (Соч. Бантыш-Каменского). М.: Московский телеграф. История русского народа. 1830. – Т. II.
13. Максимович М. Откуда идет русская земля по сказанию Несторовой повести... Собр. соч. в 3-х т. – К., 1876. – Т. 1.
14. Маркевич Я. Записки о Малороссии, ее жителях и производстве. Спб., 1798. – Ч. 1.
15. Горленко Ф. Об этнониме Черкассы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX в. М.: //Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 98-115;
16. Шевалье П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960.
17. Архив ЮЗР. – Ч. 4. – Т. 7.
18. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. К., 1991.
19. Горленко Ф. Об этнониме Черкассы... // Советская этнография, 1982. – №3; Пономаренко М. Черкаси: таємниця топоніма. УІЖ. 1991; Чабан А. Роль Середнього Подніпров'я у формуванні українського етносу (з найдавніших часів до XIV ст.) Черкаси, 1992.; Чабан А. Витоки. – Черкаси, 1994.
20. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. – К., 1993.